

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى نەشرى تەرىپىدىن

۵

~~678~~

ماغجان جۇماباев

پېداگوگىكا.

(بالانى تاربييا قىلىش جولىدا)

31263

М. ЖУМАБАЕВ

ПЕДАГОГИКА.

9953

Мағжан Жұмабаев ПЕДАГОГИКА

ТУРКЕСТАНСКОЕ
ГУСУДАРСТВЕННОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
Ташкент. 1923 год.

بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسى
ماغجان جۇماباев
تەرىپىدىن 1923-يىلى

Тарту

Қазақтың қаны бір, жаны бір
жолбасшысы — мұғалім. Еліміздің
аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға
беру үшін алты алаштың баласы
бас қосса, қадірлі орын мұғалімдікі.
Бірге оқысқан, бірге оқытысқан,
жұлдызымыз бір, жолымыз бір,
қазақ мұғалімдері:

Қолымнан келген осы еңбегімді
сендерге тарту қылдым. Ниетімнің
тазалығы үшін, тартуымды қабыл
көріп алыңдар.

Мағжан Жұмабаев.

Мағжан Жұмабаев

ПИДАГОГИКА

(Баланы тәрбия қылу жолдары)

Кітапты араб жазуынан көшіріп баспаға дайындаған,
түсініктемесі мен соңғы сөзін жазған
Ұлықман Әбілдаұлы

Магжан Жұмабаев
И 83 Педагогика (баланы тәрбия қылу жолдары).—
Алматы: "Рауан" 1992.— 112 бет.

Ұлы ақын, көрнекті ағартушы Маржанның бұл кітабы қазақ тілінде жарық көрген тұңғыш іргелі педагогикалық ғылыми еңбек әрі сындарлы талтума оқулық болып табылады. Кітап араб әрпінде 1923 жылы "Түркістан басмасөз мақамасы" шығарған 2-басылымы бойынша әзірленді. Қазіргі қазақ терминологиясында басқаша алынып жүрген атау, ұғымдар мен жеке-леген сөз мәндерінің төркіні анықталып, түсініктемелер берілді. Текстін сөз қалып қойған, қате басылған немесе мағынасы екіұшты тұстарына сілтеме жасалғаны болмаса, кітаптың "Педагогика" деген әуелдегі атынан бастап, авторлық жазу емлесіне дейін өз қалпында сақталды.

Кітап педагогика институттары мен училищелерінің шәкірттеріне, мұғалімдер мен тәрбиешілерге, ата-аналарға арналған.

Магжан Жұмабаев

ПЕДАГОГИКА

(на казахском языке)

Редакторы *М. Қаниұлы*
Көркемдеуші редакторы *В. Логинов*
Техникалық редакторы *Г. Сұлтанова*
Корректоры *Б. Тәттібаева*

ИБ № 4944

Теруге 15.09.92 жіберілді. Басуға 04. 11. 92 қол қойылды. Пішіні 84x108¹/₃₂. Баспақалық қағаз. Офсеттік басылды. Әріп түрі "таймс". Шартты баспа табағы 5,88. Шартты бозулы бет-табағы 6,195. Есептік баспа табағы 5,294. Тарихымы 20000 дана. Тапсырыс № 473.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрілігінің "Рауан" баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрілігінің "Кітап" мемлекеттік кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

Ж 430400000 - 086 302 - 90
404 (05) - 93

ISBN 5-625-01070-6

31263

012
ББК 74.03

© Жұмабаев М., 1993

СӨЗ АЛДЫ

БІРІНШІ БАСЫЛУЫНА

Бұл кітап 2—3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсында оқылған дәрістерден түзілген еді. Бұл күнге шейін басылып шығып, жарық көре алмады.

Бұл айып менікі емес. Бүлінген замандікі. Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржыма деуге болмайды. Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан көшіре бергенім жоқ. Тәрбия ғалымдарының фактілерін таңдап алуға ұмтылдым, шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым (көп пайдаланылған Рубинштейн, Скорцов, Смирновтардың педагогика туралы еңбектері).

Бізде бұрын жасалған фән тілі болмағандықтан, түрлі терминдерге тап басқандай қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырылды. Ал енді жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді қазақшаға аударам деп азаптануды тиісті таппадым.

Мен педагогика майданында бәйгі алып жүрген жүйрік емеспін. Кітаптың құрылысында, тілінде, түрлі ат қоюда, хатта кітаптың жалпы негізінде көп кемшіліктер болуға мүмкін. Мұғалімдер тексеріп оқып, ката жерлерін көрсетсе, сансыз рахмет айтар едім.

Мағжан Жұмабаев.

1922 жыл, 15 сентябрь, Қызылжар.

2-ші басылуына

“Педагогика” баспаға 2-рет ұсақ түзетумен ғана берілді.

Тізуші

1923 жыл, июнь, Ташкен.

Жалпы педагогика

ЖЕТЕКШІ СӨЗ

ТӘРБИЯ ДЕГЕН НЕ?

Тәрбия, кең мағынасымен алғанда, қандай да болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді, адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын кәміл жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі.

Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұрғандықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен “адам” деген атты осы жан ғана беретіндіктен, адам баласын тәрбия қылу дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбия қылу керек деп үгу керек.

Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда адам баласы туғанда өте әлсіз, зағип, осал болып туады. Малдың төлі туа салып аяқтанады, тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы туғанда інгалаған айғайы мол бір кесек ет, ақылы, есі жоқ, денесі тым әлсіз, өсуі, ұлғаюы тым сараң, тым шабан. Адам баласы осылай өте әлсіз боп туып, аса сараң өсетіндіктен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбия қылмай болмайды.

ТӘРБИЯ БӨЛІМДЕРІ

Тәрбия төрт түрлі: дене тәрбиясы, ақыл тәрбиясы, сұлулық тәрбиясы һәм құлық тәрбиясы. Егерде адам баласына осы төрт тәрбия тегіс берілсе, оның тәрбиясы түгел болғаны. Егерде адам жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу

ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдсімі түрден ләззат алып, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне, осылай болғанда адам баласының дұрыс тәрбия алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбияны дұрыс орындасын. Бала аурулы, зағип болса, баладан емес, тәрбияшыдан; бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбияшы кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбияшы жазалы. “Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбияшы көтерсін” деген иран елінің мәтелі — шын, дұрыс.

ТӘРБИЯДАН МАҚСҮТ

Тәрбиядан мақсүт адамды һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса, ұлты бақытты. Адамзат дүниесінің мүшесі әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты. Қысқасынан айтқанда, тәрбиядан мақсүт — адам деген атты күр жала қылып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару.

ПИДАГОГИКА ҚАНДАЙ ФӘН

Біз жоғарыда адам баласының тәрбияға мұқтаж екендігін, оған қандай тәрбия беру керектігін һәм ол тәрбияны не үшін беру керек екендігін айттық. Жә, тәрбия керек, бірақ балаға дұрыс тәрбияны әрбір тәрбияші (ата-ана, мұғалім) тәрбия жолын ешкімнен үйренбей-ақ, ешнәрсені оқып-білмей-ақ өз бетімен бере ала ма? Әркім өзі-ақ жол тауып кеткендей бала тәрбиясы соншама бір жеңіл нәрсе ме? Жок. Бұлай емес, бала тәрбиясы — бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жске бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Баланы дұрыс тәрбия қылу үшін әркімнің өз тәжірибесі жетпейді. Басқа адамдардың тәжірибесімен танысу керек. Сол басқа адамдардың тәрбия майданындағы тәжірибелерін көрсеткен жеке бір фәнмен, яғни тәрбия фәнімен таныс болу керек. Тәрбия фәні педагогика деп аталады.

“Педагогика”— грек елінің сөзі: бис — бала, агогі — жетектеу деген екі сөзден құралған. Баяғы Грецияда балаларды бағып, мақтабақ алып келіп жүретін

кәрі құлдар пиддагог деп аталған. Пиддагог деген аттың бұрын мақтаулы болмағаны осыдан көрседі. Бірақ соңғы заманда фән, ғылым өсіп, адамзат өмірінен сайын, пиддагог деген ат қадірлі, қасиетті болып барды.

ПИДАГОГИКАМЕН ЖАҚСЫ ТАНЫС ВОЛУДЫҢ КЕРЕКТІГІ

Бала тәрбия қылғанда әрбір тәрбияшының алдымен қолданатын жолы — өз тәжірибасы. Яғни бала күнінде өзі қандай тәрбия алған нәм баланы бұрын өзі қалай тәрбия қылған, міне, осы жолмен жүреді. Әрине, бұл жолды тіпті қисық жол деуге болмайды. Қисық болуы былай тұрсын, тәрбия туралы әрбір тәрбияшының өз тәрбиясы¹ аса қымбат нәрсе. Адамның өз тәжірибасы — жүріп кеткен жолы. Ол жолдың жақсы-жамаң жағы көз алдында сайрап тұр, естігеннен көрген анық. Көргеннен бастан кешкен анық. Бірақ бұл, әркімнің өз тәжірибасы қанша қымбат болғанымен, қатесіз жол деуге болмайды. Бір адамның тәжірибасы тым тар, тым бір беткей тәжіриба. Тәрбияшының өзіне қолайлы болған жол тәрбия қылынатын балаға қолайлы болмасқа мүмкін. Тәрбиядан Мақсұт баланы тәрбияшының дәл өзіңдей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару ғой. “Балаңды өзімдей бол деп үйретпе, өзімдей болма деп үйрет” деген әзірет Әлінің сөзінде көп шындық бар. Бұл — бір.

Екінші, әрбір тәрбияшының қолданатын жолы — ұлт тәрбиясы. Әрбір ұлттың бала тәрбия қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиясы баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтак жол болғандықтан, әрбір тәрбияшы, сөз жоқ, ұлт тәрбиясымен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбияшы баланы сол ұлт тәрбиясымен тәрбия қылуға міндетті. Бірақ ұлт тәрбиясын, ұлттың тәрбия жолында ұстаған жолын түгелімен дұрыс деуге болмайды. Ұлт тәрбиясының жақсылық жағы көп болғаны сықылды, жамандық жағы да көп. Талай нашар, зиянды әдеттер әрбір ұлт тәрбиясы ішінде толып жатыр. Баяғыдан бергі ұлт тәрбиясының ішінде ұнамсыз зиянды әдет, жол-жоралар толып жатқан ұлттың біреуі — біздің қазақ. Қысқасы,

¹ Қате басылған секілді, әңгіме тәжірибе туралы болып отыр. (Осы жердегі және бұдан былайғы түсініктемелер кітаптың басына дайындаушы Ұлықпан Әбілдаұлыныңкі).

үлт тәрбиясы қанша қадірлі, керек жол болғанмен, ада-
стырмайтын дұрыс жол дсуге бола бсрмейді.

Жоғарыда айтылғаннан көрінеді: балаға шын дұрыс
тәрбия беру үшін тәрбияшының өз тәжірибасы һәм үлт
тәрбиясымен таныс болуы ғана жетпейді екен. Бұлар
бірбеткей, шикі тәжірибалар, бұлар сыннан өткізіліп,
пісірілмеген күйде берік негіз бола алмайды. Бұлардың
арасынан жақсы, жаманын, алтын мен мысын теріп ала
білу үшін тәрбия майданында шабылып ысылған тар-
ландардың тәжірибаларымен, түрлі үлттан түрлі заман-
да шыққан тәрбия ғалымдарының ойларымен, қысқасы,
тәрбия туралы дұрыс жолға түсу үшін тәрбия фәнімен,
яғни педагогикамен жақсы таныс болу керек.

ПЕДАГОГИКАҒА ЖӘРДЕМШІ ФӘНДЕР

Педагогика адамның денесін һәм жанын дұрыс тәрбия
қылу жолдарын үйрететін фән болғандықтан, педагогика
фәнімен дұрыс пайдалана білу үшін, екінші түрлі
айтқанда, адамды дұрыс тәрбия қыла білу үшін адам-
ның денесі һәм жанының жайын кенес қылатын басқа
фәндермен таныс болуға тиісті. Бұл фәндер төмен-
дегілер.

Дене туралы фәндер:

Анатомия. Адам денесінің құрылысын баяндайды
(денеде қандай мүшелер бар, жаратылысы қандай).

Физиология. Адам денесінде болатын көріністерді ба-
яндайды (қан жүру, дем алу сықылды).

Гигиена. Саулықты сақтау фәні.

Гимнастика. Саулықты бекіту үшін түрлі дене
қозғалысы туралы фән.

Жан туралы фәндер:

Психология. Адамның жанының жайын, жан тұрмы-
сын, жан көріністерін, жан күштерін, ақыл, қайрат,
көңілдің жайын баяндайтын фән.

Логика. Дұрыс ойлау жолдарын көрсететін фән.

Этика. Құлық туралы фән.

ПИДАГОГИКА БӨЛІМДЕРІ

Педагогика фәні беске бөлінеді:

1) *Жалпы педагогика*. Адамның дене һәм жан күштерін тәрбия қылу жолдарын көрсетеді.

2) *Дидактика*. Оқытудың негізгі жолдарын көрсетеді.

3) *Методика*. Оқытудың негізгі жолдарына негіздеп белгілі бір фәнді қалай оқыту жолын көрсетеді. Мысалы, мектепте қазақ тілін қандай жолмен оқыту керек екендігін үйрететін фән қазақ тілінің методикасы деп аталады.

4) *Мектепті басқару*. Бұл фән мектеп қалай салынуға, қалай басқарылуға тиісті, сыныптарға (кластарға.— Ү. Ә.) шәкірттерді қалай бөлу керек, оқу уақытын қалай белгілеу керек, міне, осылар сықылды мектеп құрылысы жолдарын көрсетеді.

5) *Педагогика тарихы*. Түрлі заманда түрлі тәрбияға адамзат қалай қараған, қандай жолдармен жүрген, тәрбия дүниесінде қандай білімпаздар өткен, олар қандай жаңа жолдар тапқан,— педагогика тарихы осыларды баяндайды.

Жалпы педагогика

Жалпы педагогика екі нәрсе жайынан сөйлейді: 1) дене тәрбиясы, 2) жан тәрбиясы жайынан.

Дене тәрбиясы

Жаңа туған бала бір кесек ет қана деуге болады. Оның жан тұрмысы әлі білінбейді. Сондықтан ата-ана жас баланы тәрбия қылғанда күшінің көбін баланың дене тәрбиясына жұмсауға міндетті. Дене тәрбиясына жеңіл қарауға жарамайды. “Жан дұрыс тәрбия қылынса болады, дененің қанша қажеті бар” деп ойлау дұрыс емес. Дене — жанның қабы. Қап берік болса, ішіндегі зат та берік болмақ. Дене — жанның құралы. Құрал мықты болса, иесі де мықты. “Сау жан сау денеден гана болады” деген адамзат дүниесінің ескі мәтелі — шын дұрыс мәтел. Жаңа туған баланы тәрбия қылуға кіріскенде тәрбияшы төмендегі нәрселерді білуге һәм істеуге тиіс.

Өлшеу. Егерде сау болса, жаңа туған баланың салмағы 8 қадақ¹ шамасында болады. Нашар, аурулы бала —6 қадақ шамасында, нағыз сау, таза бала 10-11 қадақ шамасында салмақты болады. Бастапқы 2-4 күн

инде түрлі себептерден баланың тугандағы салмағынан $\frac{1}{2} - \frac{3}{4}$ қадақ шамасында кемиді. Мұнан соң бірте-бірте салмағы арта бастайды. 7-10 күнде тугандағы салмағына қайта түседі. Айдың аяғында тугандағы салмағынан $\frac{1}{3}$, алты ай шамасында $\frac{1}{2}$, жыл аяғында үш есе артады. Бұдан соң салмақ артуы шабандай береді. Екінші жыл бойында бастапқы салмағының $\frac{1}{5}$, үшінші жыл бойына $\frac{1}{10}$, ал енді төрт жастан онға шейін 4-5 қадақ артып отырады.

Бала сау болып туды ма, ауру болып туды ма, сау болып өсіп келе ме, жоқ, ауруға айналды ма,— осыларды дұрыс біліп отыру үшін жоғарғы мөлшер бойынша баланы өлшеп отыру керек. Бастапқы айдан күн сайын, мұнан соң жыл толғанша жетіде екі-үш рет, екінші жылда жетіде — бір, үшінші жылда айына бір өлшеп отыру мақұл.

“Баламды безбенте сал” деп айттың деп қазақтың ыршып кетуінде сөз бар ма? Тәрбиенің басқа түрлерін ести келе адуын әжелер ыршымақ түгіл ұрсып, сөгіп тастар. Әйткенмен, амал қанша, көтсреміз. Мойнымыз жуан болмағанмен, өзіміз жуаспыз. Біздің бар тілегіміз ырши-ырши, бізді ұрса-ұрса айтқанымызды істесе екен. Қайткенмен де біреу болмаса біреу, жүзден біреу болмаса, мыннан біреу осы педагогика көрсеткен жолмен жүрер деп сенеміз. Біз өзімізді акынның:

Сөзімді біреу алмас, біреу алар,
Кұлағын біреу салмас, біреу салар,—

деген сөзімен жұбатамыз.

Жылылық¹. Баланың да, жеткен адамның да өлшеулі жылылығы (Цельсий бойынша) $37-37\frac{1}{2}$ градус болады. Бірақ жаңа туган баланың денесінің жылылығы бастапқы күндерде түрлі себептерден мынау өлшеуден 2-3 градус кем болады. Әйткенмен де ұзамайды, бұрынғы қалпына түседі. Жәна баланың да жеткен адамның да жылылығы бір тәуліктің ішінде бір қалыпта тұрмайды, біресе өлшеуден асып кетеді, біресе төмен түседі. Жылылықтың

¹ Бұл сөз қазір арнаулы әдебиетте температура, дәне кызуы делініп жүр.

төмендейтін уақыты — таңертең, жоғарылайтын уақыты — кеш. Дене жылылығы термометр деген бір құралмен өлшенеді. Осы құралмен баланың денесін күн сайын өлшеп тұру керек. Жылылық өлшеніп отырылса, келе жатқан науқастың алдын алуға болады. Болмаса науқас билеп алып, баланы қолды-аяққа тұрғызбай шыңғыртқанда, оның науқас екенін білу көбінесе пайдасыз білу болып шығады ғой.

Дем алу. Жаңа туған бала бір минутта 40-44 рет дем алады. Мұнан соң бірінші жыл бойына —40-35 рет, екінші жылда —28, үшінші жылда -25 рет, сөйтіп кемі-кемі 15 жаста бір минутта 17-20 рет дем алатын болады. Міне, дем алудың осы мөлшерден артық яки кем болуы баланың сау болмауын көрсетеді. Баланың дем алуын ояу отырғанда санау қиын. Ойнап, қозғалып отырғанда дем алуды мөлшерден арттырып жібереді. Дұрысы — ұйықтап жатқанда санау.

Тамыр соғу. Жаңа туған баланың тамыры бір минутта 150 рет соғады. Екі жасар баланың тамыры 120-ға шейін соғады. Жеткен адамның тамырының соғуы 1 минутта 65—70-тен аспайды. Бала ояу отырғанда, әсіресе жылағанда, тамыр соғуы жиіленіп кетеді. Мұндайда мөлшерлі соғудан 20—25 артық соғады. Баланың тамырын бала ұйықтап жатқанда байқау керек. Сонда белгілі мөлшерден тамыры артық иә кем сокса, баланың сау болмағаны. Тамырын ұстау мен бір адамның ауру, сау екені білінетін болса, тамыршылық деген әулиелік емес екені өз-өзінен көрініп тұр.

Бірақ надандыққа не шара, біздің надан еліміз тамыршыны жыныменен сөйлесіп, күбірлесіп, тәнірімен тілдесіп отыр деп біледі.

Бала бөлмесі. Мынау сөзді оқығанда “атыңның басы тиіп, жоргасы қалып па?!” дегендей қазақтың өзіне үй бітіп, баласының бөлмесі қалып па деп күліп, кекетуші де болар. Шынын айтқанда, қазақта үй дерлік үй бар ма? Жок, өнерлі елдің адамы түгіл малы жатпайтын бір былық қора.

Қазақтың қысқы үйінің көбі — жермен жексен болып жатқан шымнан жасалған бір қуыс. Терезе дегені — тышқанның көзіндей бір тесік. Есіктен, тесіктен, астан, үстен анырап тұрған суық. Желдің жыбыр-жыбыр сөйлескенін, дауыл боранның адасқан аңдай ұлығанын естігің келсе, сорлы қазақтың қысқы үйіне кір. Шым қабырғадан, тебеде сирек салынған сырғауылдың арасынан сорғалаған су. Жер әбден саз. Босағада қатар-қатар

малдың төлі. Иіс, қоңыс, түтін. Егер казак жаз шығысымен мынау сасық үңгір зандемін тастап, киіз үйіне шықпаса, сөз жок, бірнеше жылдың ішінде қырылып бітер еді. Мінеки, жыл он екі ай ішінде сегіз, тоғыз ай казак тұратын үйдің түрі осы. Әрине, мұндай үйде тұрған казакқа бала бөлмесі фалендей болсын деп айту орынсыз болар еді. Бірақ біздің үмітіміз келешекте сорлы казак мәңгіге сасық үңгірде құрттап, шіріп жата бермес, тұрмысын, үйін, күйін түзетер деп сенеміз. Бізді жұбататын ақынның әлгі өлені.

Сөзге келейік.

Бала бөлмесінің ішінде 6 куб сазын ауа болсын. Және жиі-жиі һауа жаңартылып тұрсын. Бала жататын үйде кір жуу, кір кептіру, кірленген киім тастау жарамайды. Сәбабі кірдің кірі бу болып, һауа болып баланың ішіне кіріп, саулығына зиян келтіреді. Бала бөлмесінің жылылығын да бакылап тұру керек. Жана туған бала жататын бөлменің жылылығы Реомюр бойынша 17-18 градус, бір жеті мен алты жеті арасында 16—17 градус, сонан соң 15—16 градус болу тиіс. Қандай үйдің болса да жарық болуы керек болатын болса, бала бөлмесінің жарық болуы тым керек. Қараңғы үйде тәрбияланған баланың өсуі шабан болады. Тамағы канша жақсы болса да зағип, нашар болып өседі. Сондықтан бала жататын бөлменің жарығы мол болу керек. Бөлменің жарығы мол болу үшін оның терезелері де оңтүстік-күн шығысқа, не оңтүстік-күнбатысқа қарауы шарт.

Терезелері тура оңтүстікке қараған бөлме қыстыгүні жарық, жылы болғанмен, жаздыгүні ыстық қапа болады. Ал енді терезелері солтүстікке, түн жаққа қараған бөлме кашан да болса, һәм қай жақтан болса да қолайсыз.

Сөз аяғында казактың киіз үйде бала өсіруі, асырауы туралы бір-екі сөз айтып өтейік.

Бала тәрбиялау үшін киіз үйді аса қолайлы деуге болмайды. Аңғал-саңғал, ашық-тесік киіз үй баланың жел тиіп, суық тиіп ауру болуына көп сәбәпші. Бірақ баланы киіз үйден бір жола бездіріп алып кетуге орын жок. Киіз үйдің зиянды жағы болғаны сықылды пайдалы жағы да бар. Әңгіме сол киіз үйдің ішінде баланы ұстай білуде. Шын таза һауа сол киіз үйде болмағанда қайда болады? Тегінде жаратылыспен бауырласып, күшактасқан, алдындағы малыман бірге жүріп, бірге өскен казак баласын аса нәзік қылып үлбіретіп тәрбия қылмағаны дұрыс болар еді. Бұл сөзбен мен балаңды баяғыдай “шалбарның ішіне салып” асыра дейін деп отырғаным жок.

Ол заман озды ғой. Әйткенмен де казак баласының тәрбиясы казак түрмысына қабысуы мақұл.

Баланың тамағы. Баланың жақсы өсуі үшін оның тамағы жақсы болуға тиіс. Тамақ баланың өсуіне қарай өзгеріп отыру керек. Бастапқы кезде балаға ең дұрыс тамақ — ананың сүті. Сүттің ішінде денеге керек тамақ заттардың бәрі бар. Ана сүті бала өскен сайын өзгеріп отырады. Ана бір сәбәптерден баласын емізе алмайтын болса, әрине, қолдан асырауға тура келеді.

Бірақ емізуге мүмкін болғанда абзалы ананың өзі емізуі. Статистика санақ фәнінің көрсетуі бойынша, ана сүтін емген жүз баладан бір жылда 15—20-сы ғана өледі, ал қолдан асыраған 100 баладан 65 шамалы өледі.

Қолдан асырау. Қолдан асыралғанда балаға лайықты тамақ —...және ешкі сүті. Бұл екеуінің бірі болмаған күнде сиыр сүті. Бірақ сиыр сүтінде ақ (белковина) пен май көп, қант аз. Сондықтан сиыр сүтін сұйылту һәм тәттілеу керек. Жаңа туған балаға берілетін сиыр сүтіне үш есе су қосу керек. Мұнан соң 2—3 айға шейін бір бөлім сүт, екі бөлім су, 3 айдан 6 айға шейін екеуін де бірдей, тоғыз айдан былай таза сүттің өзін беріп отыру керек. Бір ішкізгеннен қалған сүтті екінші рет беруге жарамайды. Балаға беретін сүттің жылылығы адам денесінің жылылығындай болу керек. (Цельсий бойынша 35—37°, Реомюр бойынша 26—28°.)

Сүтті тәттілеу үшін сүтке кәдімгі қант салу керек. Бір стакан сүтке бір бал қасық қант жетеді. Балаға берілетін сүт, сау сиырдың жаңа сауылған сүті болсын. Әр сиырдың сүтін бергеннен бір ғана сиырдың сүтін берген дұрыс. Сүт ыдысы таза болсын, һәм берілетін сүт қайнатылуға тиіс.

Емізік. Қолдан асырағанда балаға тамақ беру үшін қолайлы әдіс емізік. Көбінесе, емізіктің емшегі желімнен жасалған болады, болмаса, сиыр емшегі кигізіледі. Ішіндегі сүтін еміп болған соң, күр емізікті балаға сорғызып қою тіпті дұрыс емес. Бірінші, баланың іші желге толып, аурулы болуға сәбап болады. Екінші, желімнен жасалған емшек баланың денесіне зиян келтіреді. Баласына күр емізікті сорғызып қойып, ауыл қыдырып, өсек аңду анаға лайық іс емес. Баланы таба білсең, ерінбей, дұрыс баға біл.

Аралас тамақтандыру. Анасы емізген бала біраз өскен соң анасының сүтінен басқа тамақ та тілей бастайды. Ол уақытта ана сүтінен басқа тамақ бере бастауға мүмкін. Балаға жай тамақты алты айсыз бере бастауға

дұрыс емес. Жай тамақ бергенде әуелі жеңілінен бастап, біртүрлі-бірте ауырына көшу керек. Мысалы былай: сиыр сүті, балқаймақ, ақ ірімшік, қатық (ашы қылып ұйытпау шартымен), қаймақ, жұмыртқа һәм сорпа.

Ал енді, жас балаға (бір жасқа толмаған) май, нан, ет беру тіпті дұрыс емес. Қызыл ернімен қажалатқызып балаға нан беріп, ет беріп, сорғалатып май беріп қойған ана — баланың досы емес, қасы. Маған майлы бауырсақ, не болмаса қазы, қарта шайнап бере көр дегендей, баласына ет, нан шайнап беретін ана — ананың нағыз оңбағаны. Барлық денесі, асқазаны тіпті нәзік баланың нан, май, ет жеп көтеретін қанша күші бар. Қазақ баласының ауру болуы, көбінесе, осы талғамай тамақ жегенінен болады. “Ауру — астан” деген қазақ мақалынан айналып кетсе болмай ма?!

Тамақтандыру тәртібі. Баланы ананың өзі емізсе де, яки қолдан асыралса да, баланы белгілі бір тәртіппен тамақтандыру керек. Баланы да емізген күнде емізу тәртібі былай: жана туган баланы күндіз 2—3 сағатта бір, түнде 3—4 сағатта бір емізу тиіс. Ал енді бала өскен сайын емізуді сиректете беру керек. Былайша — бірінші айда тәулікте 8—9 рет, 4 айға шейін 7—8 рет, жарты жасқа дейін 7 рет, 9 айға шейін 6 рет. Түн — ұйқы уақыты. Сондықтан баланы түнде сирек емізуге әдеттендіру керек. Мысалы, 5 айлық баланы түнде бір емізу жетеді. Баланы қолдан тамақтандырғанда да тамақтандыру тәртібі осы.

Бірақ қолдан тамақтандырғанда тамақ белгілі бір мөлшермен беріліп отыруға тиісті. Бала тамағының мөлшері бала асқазанының зорлығына байлаулы. Жана туган баланың асқазанына бастапқы жетіде 3 қасық ас сияды. Екінші жетіде — 6 қасық, екінші айда 9—10 қасық. Міне, осы асқазанның зорайына қарай балаға берілетін тамақ мөлшері де зорайып отыруға тиісті.

Балаға тамақты тәртіппен беру оның дұрыс өсуіне, аурулы болмауына, хатта мінезінің дұрыс болуына да көп пайдасы бар. Балаға тамақ тәртіпсіз, ретсіз, былапыт берілсе, бала аурулы болады. Асқазаны бұзылады, ішкен, жеген тамағын сіңіре алмайды. Ит тию сықылды бала аурулары сол тәртіпсіз тамақ беруден. Жер жүзінде балаға тәртіпсіз тамақ беретін әйел екеу болса, біреуі — қазақ әйелі. Бала ұйқысы қанып оянса да, бір жері ауырып, яки төсегі тынышсыз болып жыласа да, оны шешіп алып қарау жоқ, емшегін алып барып баланың аузына сала қояды. Түнде ың етсе, бесікті албастыдай

басып отырып алады. Емшек балада, ана ұйқыда. Жазаласа¹, баласын басып өлтіріп те тастайды. Баланың аузынан емшегін алса, баланың қолына басқа бір тамақ ұстатады. Сорлы баланы бір минут тамақтан босату жоқ. Яки мынандай іс те болады. Шеше не бір жұмыспен, не жай қыдырып кезіп кетеді, мана кеткен шеше әлі жоқ. Ерте күн түс болды. Түс кеш болды. Бала аштан аш жатыр. Қарны ашады. Шырқырап, ішегі қатып жылайды. Бишара бала жылап-жылап әлсіреп, талып барып ұйықтайды. Кешке келіп ұйқылы-ою талып жатқан баланы көріп: “Құлынымның тамақ іздемей, жыламай, тәтті ғана ұйықтап жатқанын қарашы!”— дейтіні бар.

Қазақ қатыны! Өзінде өзіңнің қасың болмаса, баланың аузын астан алмай, аспен ұрып жығып, немесе тамақ бермей аштан қатырып, талдырып ұйықтатып бала асырауынды қой. Тамақты беріп-беріп, баланды қарнын қабақтай, бұтын таяқтай көк қарын, ши борбай қылма. Баланды аурулы қылма. Асты мезгіл-мезгіл беріп, тәртіпке үйрет. Тамақты тәртіппен берсең баланың дені сау болады. Күр ас иесі қомағай болмайды. Аузынан ас алмайтын мешкей болмайды. Тамақты тәртіппен ішіп үйренген баланың мінезі де дұрыс болады.

Емшектен айыру. Бала аурулы болмаса, бір жасқа толғанда ана сүтінен басқа ас ішіп, біраз тісі (8—12) шыққан болады. Міне, осы уақытта баланы емшектен айыру керек. Айырғанда күл, көмір сеуіп, насыбай жағып әурелемей-ақ, емізуді сиретіп, баланы бірте-бірте бездіру керек (3—6 жеті ішінде). Ал енді кейбір қатындардың еркелеткеннің жөні осы екен деп, 5—6 жасар баласын арда емізіп қоюлары тым-ақ ұнамсыз іс. Ұнамсыз ғана емес, балаға да, анаға да зиянды іс.

Екі жасар һәм үш жасар баланың тамағы. Екі жасар баланың денесі әжептәуір берік болады. Сондықтан бұл жаста балаға бірте-бірте ет, нан сықылды күшті ас беруге мүмкін. Ет бергенде жеңілінен бастау керек. Ешкі, қой, сиыр еті. Жылқы еті ауыр. Оны 2—3 жасар балаға бермеген дұрыс болар. Баланың асқазанына лайық нан — бидай ұнынан пісірілген нан. Балаға шай ішкізу тіпті дұрыс емес. Кәмпит, пряник, өрік, мейіз сықылды тәтті беруге де жарамайды. Бір жасқа толмаған жас бала түгіл, 2—3 жасар балаға да қымыз ішкізу мақұл емес. Қымыз баланың тынышын алып, мең-зең, беймаза қылады. Екі-үш жасар балаға тәулікте төрт рет тамақ

¹ Осы сөз кітапта “жазатайым” мағынасында қолданылады.

беру керек. Түнде емес, күндіз, төрт сағатта бір. Балаға тамақты бөлек үйде беру артық¹. Үлкен кісілермен бірге пішіп, бірге жесе, үлкендерді еліктеп, мөлшерден артық ас ішеді. Мұның зиян екені белгілі.

Баланы шомылдыру. Баланы шомылдыру оны кірден арылтады. Бойын жеңілдетеді, еңсесін көтереді.

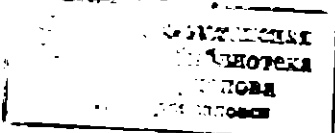
Жаңа туған баланы шомылдыратын судың жылылығы үш айға шейін ресмор бойынша 29°, үшінші айдан жыл аяғына шейін 28°, екінші жылда 27°, мұнан соңғы жылдарда 26°, 25° болып, бала өскен сайын төмендей берсін. Ең төмендегенде 22°-тан кем болмасқа тиісті. Жаңа туған баланы су ішінде 5 минут, ай жарымдық баланы 8 минут ұстау керек. Бұдан артық ұстауға жарамайды. Бала әлсіреп қалады.

Әуелгі 9 күн ішінде тәулікте 2 рет, ай жарымға шейін бір рет, алты айға шейін күн ара, екі жасқа шейін жетіде 2—3 рет, екі жастан соң жетіде бір шомылдырып отыру керек. Баланы тамақ берердің, ұйықтардың алдында шомылдыру керек. Баланы шомылдыратын үйдің жылылығы 17°—18°-тан жоғарырақ болсын.

Баланы шомылдырып болған соң оның бар денесін, әсіресе қолтықтарын, мойнын, шабын жақсылап қарау керек. Көзін, құлагын, басын таза ұстау керек. Былық қолымен баланың көзін тазартушы болма. Неше түрлі көз ауруы осыдан болады. Тамақ бергеннен кейін баланың аузын тазартып отыру керек. Таза шүберекті қайнаған суға малып, шынаяққа орап тазарт. Есін білген баланы ас ішкеннен кейін аузын шайқауға үйрету керек. Аузы иісті болмайды, тісі бұзылмайды. Қазақ қатынының баланы тұзды сумен шомылдыруын теріс деуге болмайды. Еттің пісуіне, шынығуына тұзды судың пайдасы бар. Ал енді баланы маймен сылау тіпті дұрыс емес. Май терінің тесіктерін бітеп тастайды. Еңсені көтертпейді, кірлетеді, терлетеді. Баланы “өс, өс, өс!” деп денесінің құрысын, тырысын жазу аса теріс болмас. Бірақ еп керек, “өс, өс, өс!” деп баланың бір жерін шығарып алып жүрме.

Киім. Баланың дұрыс өсуінің негізгі бір шарты — киімнің дұрыс болуы. Баланы желге, күнге тигізбеймін деп орап, шымқап, үлбіретіп өсіруде қасиет жок. Бұлай өскен бала ауырымпаз келеді. Шынықтырамын, денесін берік қыламын деп жалаңаш-жалпы ұстау да жарамайды. Шынықтырамын деп жүріп ауруға шалдықтырып, жаза-

¹ бұл жерде “артық” сөзі “дұрыс”, “өте жақсы” деген мағынада қолданылған.

031263

ласа өлтіріп алуға да мүмкін. Киім дененің жылылығын сыртқа, сырттың суығын денеге жібермейтін болсын. Және баланың нәзік денесіне қолайлы болсын. Сондықтан бала киімі жұмсақ, жеңіл нәрседен тігілу керек.

Бала киімін үлкен кісілер киімімен бірге жууға болмайды. Үлкен кісі киімінен бала киіміне бір нәрсе жұтуға мүмкін. Жеткен адам денесіне зиян келтірмеген нәрсе жас баланың денесіне зиян келтіруі оп-оңай. Баланың киімі қолпылдаған кен, денені қысып тұрғандай тар да болмасын. Шақ болсын. Балаға биік өкшелі етік кигізу, белін белмеумен қысып тастау жарамайды. Жалпы айтқанда бала киімі әдемі болсын деп емес, ыңғайлы болсын деп білу керек.

Бөлеу һәм бесік. Педагогика ғалымдары бала бөлеуге атымен қарсы. Баланың дұрыс өсуіне, қаны жүруіне, асынуіне кесел деп көп дәлелдер көрсетеді. Бұл дәлелдердің салмақты екендігіне талас жоқ. Бірақ қазақ тұрмысы көзінен қарағанда, бөлеуден безуге бола қоймас. Көшпелі, абыр-сабыр тұрмыста бөлеудің пайдасы да болып шығар. Әңгіме бөлей білуде. Тас қылып бөлеп тасасаң, қанын тоқтатпақ түгіл, жанын да шығарып аларсың. Саулығына зиян келтірмей бөлеу туралы ой жүгірту үшін бесік жайында сөз қозғамай болмайды.

Қазақ бесігі — аса ұсталықпен жасалған нәрсе. Жөргегі, тартпалары, астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуына көп себепші. Бірақ әңгіме мұнда осы бесікке баланы қалай бөлеу керек? Қазақ қатыны баланы жөргекке орап, бесікке екі жерден: кеудеден — бір, аяқ үстінен бір тас қылып таңып тастайды. Бұлай таңып тастау, әрине, балаға зиянды. Баланы бесікке бөлейтін болсақ, осы зияннан қалай құтыламыз?..

Маған мынандай бір ой келеді: баланы екі жерден қосып, қан жүруіне кесел қылмас үшін, тартпаны кеңейту жолын қарастыру керек. Менің ойымша, тартпаны екеу қылмай, біреу қылсақ. Біреу қылғанда баланың мойнынан аяғына жететіндей қылсақ. Енді тартпа демей-ақ, жабу делік. Жабу бесіктің бір жағына, айталық, 6—7 баумен байланған болса. Баланы жөргегіне орап, төсегіне салып, әлгі жабуды жаппай жауып, бесіктің екінші жағынан алып келіп тағы 6—7 баумен байласақ. Міне, осындай жабуды таңылса, қысу бар денеге тегіс түскендіктен, аса зиянды болмас еді.

Бұл бір — тәжірибе көрмеген ой. Мүмкін, ката болуға. Мен үшін емес, баласын дұрыс тәрбия қылу үшін

ана, ана осы ойды бір тәжіриба қылып көрсе, игі болар еді.

Жә, баланы бесікке бөлеуді мақұлдадық. Қалай бөлеу туралы да ой жүгірттік. Енді тербетуге келелік.

Күн батып барады. Үй іші қара көленке. Қыс болса, салық жел азынап кіріп, аш андай ұлып тұр. Жаз болса, туырлықтың етегінен, шидің арасынан жыландай жүз бұралып, қоңыр жел кіріп, жолдасын жоғалтқан жандай, мұңды, зарлы қоңыр бір әнге басады. Үйдің бір бослығында бесік тұр. Ішінде бөлеулі бала жатыр. Жылап-жылап шаршады. Енді айғай салып жылауға шамасы жоқ. Әлсіз ғана ыңыранады. Бесік жанында баланың апасы жоқ. Әлде қайда кеткен. Мал жайлап, шаруа қылып жүр ме? Әлде көрші үйдің қатынымен басын шүлги-шүлги бір қысыр кеңесте отыр ма? Кім білсін, бесік жанында көзі көрдей сүп-сүр бір кемпір отыр. Құрысқан қолы бесіктің арқалығында. Салмақпен бесікті тербетеді.

Бала ыңыранады. Жел күңіренеді. Кемпір де күңіренеді.

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем...
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тізіп берейін...
Әлди-әлди, алди-ай,—

деп күңіренеді. Кемпірде талу жоқ. Тербетеді, күңіренеді. Күңіренеді, тербетеді.

Баланың ыңылы баяулап келеді. Басылды. Бала ұйықтады. Кемпір күңіренеді... Болмаса сол кеште, бос үйде бесіктің жанына жас баланың жеті жасар апасын отырғыз. Жел жылайды. Бесіктегі бір жасар да жылайды. Жанында отырған жеті жасар да жылайды. Бос үйде дауыс шығарып, қорқуын азайту үшін, бесікті тарсылдатып тұрып тербетеді. Әлде не уақытта бала ұйықтайды. Бесік жанында өксігін баса алмай апасы әлі отыр.

Не болмаса, мынандай картинаны көз алдына алып кел. Түн. Бала бесікте бөлеулі жатыр. Жанындағы төсектегі шешесі қалың көрпені жамылып, шырт ұйқыда. Қарны ашты ма, тонды ма, төсегі тынышсыз болды ма; бір мезгілде бала оянып, жылайды. Бастап ақырын жылайды. Елең де қылған ана жоқ. Дауысты молайтыңқырайды. Оянтан ана жоқ. Шыры шығып, шырылдап, ішегі түйіліп жылайды, ыңырана түсіп ше-

ше оянады. Бастап ерініп, ақырын қозғайды. Оған бала уанбайды. Тұрмадың деп ашуланғандай айғайын үдете түседі. Шеше ұйқысын ашыңқырап, қарғай-қарғай баланы тербете бастайды. Үй ішінде жел долданады. Шеше де долданады. “Үй, көк ала келсін, шешек шықсын!” — дейді шеше.

Тарс-түрс, тарс-түрс тербетеді. Баланың айғайын бесіктің тарсылы женеді, әлдене уақытта бала ұйықтайды. Баласын күбірлеп қарғай-қарғай, қорылдап ұйқыға кетеді шеше. (Әрине, қазақ қатыңының көбі мұндай емес қой. Бірақ көбі осындай десек аса адаспаймыз. Пысық, сергек, бала қадірін білетін аналардан мына сөзіме кешу сұраймын.)

Жә, күнірене-күнірене баланы әжесі ұйықтатты. Жылай-жылай баланы бала ұйықтатты. Қарғай-қарғай баланы ана ұйықтатты. Баланың осы ұйқысы сау ұйқы ма? Шың ұйқы ма? — Жок.

Бұл дұрыс ұйқы емес. Бұл — ұйықтау емес, шайқап-шайқап баланың басын айналдыру, басын айналдырып, естен тандыру.

Тербетіп ұйықтату — баланы талдырып ұйықтату деген сөз. Тербетіп ұйықтатылған бала ұйықтап жатқан жоқ. Талып жатыр. Өзінді бір нәрсеге тас қылып таңып тұрып, ерсіл-қарсыл шайқап-шайқап тербетіп-тербетіп, талдырып тастаса, жақсы болар ма? Қазақ әйелі! Балаңда қасың болмаса, тербетпе. Бесік баланың жататын орны. Естен тандырып, талдыратын орны емес. Осыны үгу керек, үгу керек.

Ұйқы. Ұйқысы тыныш болу үшін баланы көзді шағылыстыратын жарығы жоқ, құлақты жаратын айғайы жоқ жерде ұйықтату керек. Әсіресе кенет айғай болмасын. Баланың тыныш ұйықтауына сәбәп болатын бір нәрсе — баланы белгілі бір уақытта ұйықтату.

Жәна баланы жаратылыстың өзі ұйқы үшін белгілеген уақытта, яғни түнде ұйықтату керек. Баланы түнде ұзақ ояу отырғызу дұрыс емес, баланы тамақ берісімен ұйықтату тіпті жөнге келмейді. Ұйқысы тынышсыз болады һәм саулығына зиян. Тамаққа тоя сала ұйықтау — біздің жалпы бір зиянды әдетіміз. Ұйықтағанда, дененің, мүшесінің бәрі демалатын, тынығатын уақытта, асқазанға “сен тынықпа, мынау жеп, ішкенімнің бәрін сен қайнатып, денеме сіңіріп қой” деу тіпті жөнге келмейтін бір зорлық емес пе? Ол сорлы қайтсін, бұл қызметті атқара алмайды. Міне, осындайдан

асказан бұзылып, адамда бөсіз сықылды неше түрлі аурулар пайда болады.

Жас бала тіпті көп ұйықтайды. Жаңа туган бала ұйқыдан тамақ үшін гана оянады. 24 сағат бір тәуліктің 20 сағатын ұйқымен оздырады.

Бала жарты жас шамасында әжептәуір уақыт ояу отырады. Әйткенмен де екі жасқа қарағанша ояуынан ұйқысы көп болады. 2-3 жасар бала күндіз $1\frac{1}{2}$ — 3 сағат түнде 9—12 сағат; 4-5 жасар бала күндіз сирек ұйықтағанмен, түнде 10-11 сағат ұйықтайды. 6-7 жасар бала 8-10 сағат, 12-13 жасар бала 8-9 сағат ұйықтайды. Жеткен адамға 6-7 сағаттан артық ұйқы дұрыс емес.

Баланың қозғалуы. Адам денесі қозғалуды тілейді. Адам негүрлым жас болса, солгүрлы қозғалуды көп тілейді. Екі жасар дені сау бала бір минут тыныш отыра алмайды. Күн бойы шаршау білмей, ойнайды да жүгіреді. Бала жүре бастамаған күнде де тек отырмай, аяқ-қолын шолтандатып отырады. Бірақ бастапқы кездегі баланың қозғалуы оймен, тілеумен қозғалу емес, “рефлекс” бойынша соқыр қозғалу. 5-6 айдан былай бала манайындағы нәрселерді ұстауға, қолына алып ойнауға өзі тілей бастайды. Міне, бала қозғалуды өзі тілей бастаған кезде ана оған түрлі жеңіл ойын көрсетіп, көмекші болу керек. Бірақ көмекші боламын деп, қозғалуда шамасы жоқ баланы зорлықпен қозғалуда үйрету дұрыс емес. Жаңа туган бала басын һәм барлық денесін билей алмайды, оның шамасынан келетіні — жату. Бала төрт ай болмай басын билей алмайды, жеті-сегіз ай болмай еркін отыра алмайды.

Сондықтан төрт айға толмаған баланы жатқан орнынан көп қозғай беру жарамайды.

Тегінде, баланы өзінің отыруға шамасы келмейтін кезде еріксіз отырғызу ката. Бала бүкір болып қалуда ықтимал. Жас баланы көтеру де дұрыс емес. Денесіне зиян келеді, бұл бір. Екінші, көтеріп үйрету ата-анаға бір бәле гой. Аяғы бар, тілі бар дардай баланың “Ала көтер!” Әке, көтер!” деп мазаны алуы ұнамды ма?

Жас баланы арбаға салып сүйрету — қазақтың бір ката жұмысы. Тақтай арбаның ішіне жаман көрпеге оратқызып баланы салып алып, 6—7 жасар балалар: “Мен ағамның қаракер атынша шабамын”!— деп тұрып арбаны дүрілдеткенде, баланың не жаны қалады? Үлбіреген жас денеге зиян келетін болған сон, аман жаннан не пайда? Баланы еңбектеуден тыюға дұрыс

емес. Еңбектесін, қозғалсын, жас күшін жұмсай берсін. Бірақ бала еңбектейтін жер таза, тегіс болсын, мүмкін болғанда тегіс жерге кілем төселген болсын. Қазақтың еңбектеген баласының күні қаран ғой. Ол баланы қараушы болмайды. Бала еңбектеп от орнына барып күйіп қала ма керек, күл, көмір жей ме керек, нәжіске былғана ма керек, сызға, сазға отыра ма керек, оны бақылаушы жоқ. Үсті-басы күл, топырақ, нәжіс қолын аузына салады, көзін уқалайды. Жағының жүні үрпиіп ылғи сызда, сазда отырады. Баланың неше түрлі ауру болатындығы осы сыз өтуден. Сызда, былық жерде асыралса, мал баласы да оңбайды ғой. Адам баласы мал баласы емес, баланы жақсылап бағу керек. Баланы қолынан ұстап тәй-тәй қылуды дұрыс деуге болмайды. Денесінің бір жеріне зиян келтіруге мүмкін. Кейбір ата-ана баланың тәй-тәй болғанын қызық көріп, тәй-тәй болғысы келмей, орнынан тұрмай отырған баланы еріксіз тұрғызып, тәй-тәй қылады. Бұл істері, әрине, қата. Балаға ит арба жасап беру дұрыс емес демейміз. Бірақ ит арбамен зорлап жүргізбе дейміз. Жағалағысы келгенде, үстелді бала өзі-ақ жағалайды ғой. Ит арба да баланың жанында жай тұрсын. Жүргісі келсе, бала өзі де жүреді. Шеше бірақ байқап отырып, баланы арбаға дұрыс ұстатқызып жіберсін. Тоғыз ай мен он алты ай арасында бала жүруге үйренеді. Есте болу керек: баланың мешел болуы тәй-тәй кем болғандықтан, ит арбасы болмағандықтан емес, аурулы болғандықтан. Балам мешел болмасын десең, балаңды дұрыс күт...

Серуен. Ылғи үйде, нашар ауада өскен бала күп-қу, нашар, меніреу болады. Сондықтан баланы күн сайын таза ауаға серуенте шығарып тұру керек. Киіз үй ашық ауамен бірдей. Киіз үйдегі баланы шығарсаң да бір, шығармасаң да бір. Ал енді қазақтың “қысқы үй” деп аталған үңгіріндегі баланы әлсін-әлсін серуенте шығарып тұрмай болмайды.

Үй саулыққа дұрыс салынған болса да, баланы серуенте шығарып тұру керек. Сәбәбі үйдің ауасы бұзылып отырады. Алты ай толмаған баланы қыстыгүні серуенте шығару жарамайды. Баланың саулығы нашар болса, доктырлар бір жасқа толмай қыстыгүні шығаруға қоспайды. Күзгі, жазғы 2 градустық салқында бір жылдық баланы күн сайын 15-20 минут серуенте шығаруға болады. Ал енді, 2 жастан былай баланы күн сайын кем дегенде 15—20 минут серуенте шығарып отыру керек. Жаңа оянған яки шомылдырылған баланы, болмаса су

жаялықпен серуенге шығару дұрыс емес. Серуенге шығаруға нағыз қолайлы уақыт түстен кейінгі 2—4 сағат арасы.

Tisey. Tisey баланың дене тұрмысында зор өзгеріс. Жас иекті жарып бірінші тіс 6—8 ай арасында шығады. Иекте тамыр көп болғандықтан, тісей бастағанда бала әжептәуір ауырады. Ұйқысы тынышсыз, бас-аяғы ыстық болады. Аузынан сілекей шұбырады. Бала әлсін-әлсін қолын аузына сала береді. Мұндай уақытта баланы таза ауа, серуенге жиі шығару керек. Жылы суға жиі-жиі шомылдыру керек. Балаға тісі төмендегідей ретпен шығады. Тіс төрт түрге бөлінеді.

Бірінші түр — күрек тіс. Саны сегіз болады. 5—12 ай арасында шығады. Екінші түр — ит азу. Саны — төрт. 12—16 ай арасында шығады. Үшінші түр — ас азу. Саны — 4. 17—20 ай арасында шығады. Төртінші түр — түпкі азу. Саны — төрт. 20—24 ай арасында шығады.

Міне, осымен баланың 20 сүт тісі болған болды. 7 жаста бұл сүт тісі түсе бастап, 7—11 жас арасында балаға дайымгі тісі шығады. Яғни жаңағы айтылған 20 тісі түсіп, қайта шығып, олардың үстіне тағы азу қосылады. 12 жаста тағы төрт азу шығады. Сөйтіп, дайымгі тістің саны 28 болады. 22—25 жас арасында төрт азу шығады. Мұны ақыл азуы дейді.

Баланың сүт тісі өте нәзік болады. Ыстықта, суықта жарамайды. Қатты асты шайнай алмайды. Һәм бұзылымпаз келеді. Сондықтан баланың тістерін таза ұстау керек. 3 жастан былай тамақ берген сайын баланың азуын жуып отыру керек. Тісті жаман бұзатын нәрсе тәтті. Жас балаға тәтті беруге жарамайды. Біраз есейген соң беруге мүмкін, бірақ аз Һәм сирек беру керек.

Жан тәрбиясы

Бастапқы кезде жөбішенді білінбейтін баланың жан тұрмысы бала өскен сайын бірте-бірте біліне бастайды. Сондықтан баланың дене тәрбиясы мен жан тәрбиясын қатар алып бару керек. Қатар алып бару емес, бала өскен сайын тәрбияшы күшінің көбін баланың жан тәрбиясына жұмсай беруге міндетті. Тегінде берік ұғу керек: адамның қымбат нәрсесі де, жұмбақ нәрсесі де сол жан. Қиын тәрбия тілейтін де сол жан. Жанды дұрыс тәрбия қыла білу үшін жанның жайын баяндайтын ғылыммен таныс болу керек.

Психология

Психология — ескі фән. Бұл фәнді фән қылып дүниеге шығарушы Айсә пайғамбардан бұрын болған грек ұлтынан шыққан Александр Македонский — Ескендір Зұлқарнайн патшаның тәрбияшысы — Аристотель данышпан. Психология деген сөз грекше екі сөзден құралған: психос — жан, логос — сөз деген мағынада. Яғни жан туралы сөз, жан туралы фән деген сөз болып шығады.

Жанды ешкім көрмесе де, жанның барлығында дау жоқ. Бірақ сол жан деген не? Жанның не нәрсе скені туралы үш пікір бар. Үшеуі үш түрлі философия пікіріне негізделген. Біріншісі, жан денеден бөлек, өз алдына бір нәрсе дейді. Бұл — баяғыдан бері келе жатқан пікір. Қазақтың жан шыбын сықылды бір зат, өлгенде ауыздан ұшып шығып кетеді, ұйықтағанда мұрыннан шығып, серуендеп жүреді-мыс деген ертегісі осы пікірдің бір сәулесі. Бұл жан денеден тіпті бөлек, өз алдына қандайда болса бір зат деген пікір “спиритуализм”, яки “идеализм” деп аталады. Екінші пікір жан деген дене іскерлігінің, әсіресе нерв системасы мен ми іскерлігінің бір түрі дейді. Яғни жан деген жеке зат жоқ, жан деген дененің тірлігі деген сөз. Бұл пікір “материализм” деп аталады.

Үшінші пікір, жан деген жан көріністерінің жиынтығы дейді. Яғни жан деген ойлау, сезу, һәм басқа барлық жан көріністерінің жалпы аты дейді. Бұл пікір “феноменализм” яки “эмпиризм” деп аталады. Қайткенмен де адамзат бұл күнге шейін жанның не зат екенін біле алған жоқ. Жанның не зат скені білінбеуінен, жанның барлығына күмән қытуға болмайды. Жан бар. Барлығы сол: оның істері, көріністері бар. Ақша қарда жосылып жатқан айқын ізге түссек, алдымызда ақшаның барлығына күмән қыламыз ба? Бұл да сол сықылды. Жалғыз-ақ айырма мынау: ізіне түсіп зерттеп отырып, адамзат анде баяғыдан бері соғып келсе де, жанға жете алған жоқ, яғни істері, көріністері бойынша жанның не зат екенін қанша білмекші болса да, әлі күнге біле алғаны жоқ. Бірақ бұдан бала тәрбиясы ақсамайды. Баланың жанын жақсы тәрбия қылу үшін жанды көзбен көріп, қолмен ұстамай-ақ, оның істерін, көріністерін жақсы тексеру жетеді.

Жан көріністерінің дене көріністерінен айырмасы

Жан көріністері мен дене көріністерінің арасында көп айырма бар: 1) сыртқы дүние заттарының бәрі, мысалы қазан, дөңбек, құдық, белгілі бір орын алып тұрады. Қандай зат болса да орын алатыны бізге белгілі. Егерде бір заттың алып тұрған орнын өлшеген болсақ, пәлсеңдей орын алып тұр дейміз. Өлшемеген болсақ, пәлен зат зор, не болмаса, кіші, яки пәлен зат пәлен заттың не он жағында, не сол жағында тұр дейміз. Сыртқы дүниедегі заттың өзі түгіл, ол заттың ісі де белгілі бір орын алады, яғни белгілі бір орында болады. Мысалы, жүру — адамның ісі. Осы іс белгілі орында болмай ма? Әрине. Ал енді, жан көріністері белгілі орын билемейді. Мысалы, біз бір ойымызды пәлендей орын билеп тұр, яки пәлен ой пәлен ойдың он жақ яки сол жағында тұр деп айта алмаймыз. Жан көріністері жалғыз уақытпен ғана өлшенеді. Бір жан көріністері туралы, мысалы ой туралы, пәлен уақытта болды, яки қазір ғана болып тұр еді дей ғана аламыз. Бұл — бір айырма.

2) сыртқы дүние заттары һәм көріністері сезім мүшелері арқылы білінеді. Мысалы, бір малды көріп, бір иісті иіскеп, жылылықты сипап білеміз. Ал енді, жан көріністерін сыртқы сезімдермен білуге болмайды. Мысалы, ұялу деп аталған жан көріністерін не көріп, не татып, қысқасы, сезім мүшелерінің біреуімен біліп бола ма? Әрине, жоқ. Біз екінші адамда болып тұрған жан көрінісін өзімізді өзіміз сынаумен ғана білеміз. Мысалы үшін ұялу деген жан көрінісін алайық: қарсымызда отырған бір кісі бір орасан істі істеді де, қызарып кетті, біз осы кісиде ұялу жан көрінісінің болғанын біле қоямыз. Мұны қалай білдік, ұят деген бір зат болып көзімізге көрінді ме? Яки иіс болып мұрнымызға келді ме? Жоқ, бірі де болған жоқ.

Біз жалғыз-ақ қарсыда отырған кісінің бетінде кенет қызылдық көрдік, басқа еш нәрсе сезгеніміз жоқ. Олай болса, жаңа қарсыдағы адамда ұялу жан көрінісі болды деген білім бізге қайдан келді? Мұның мәнісі мынау — күндерде бір күн біз де орасан бір іс істеп, жанымыз қысылып қалған. Яғни ұялған. Жанымызда осы ұялу көрінісі болып қалған уақытта бетіміз дуылдап, қыпқызыл болып кеткен, сонда біз біліп қойғанбыз: “Ә-ә-ә... жанда ұялу көрінісі болғанда, бет қызарады екен”, — деп. Жаңағы қарсымыздағы адам қызарғанда біздің оны “ұялды” дегеніміз осы. Яғни ана адамның бетіндегі

қызылдықты көргенде біздің өз басымыздан кешкен іс есімізге түсе қалады, яғни біз өзімізді-өзіміз сынай қойдық. Қысқасы, жан көріністерін адам сыртқы сезімдермен біле алмайды, өзін сынап қана біледі.

3) сыртқы дүниеде бірнеше заттар, яки көріністер бір уақытта бола береді. Мысалы, денеде қан жүру, дем алу сықылды дене көріністері бір уақытта болып жатады. Біріне бірінің бөгеті жоқ. Ал енді, жан көріністері бір уақытта болмайды. Олар бірінің артынан бірі болады. Мысалы, біз бір уақытта екі ой ойлай аламыз ба? Жоқ. Дұрыс: кей уақытта ойлар бірінің артынан бірі на-жағайдың жаркылдағанындай тез-тез келгенде, бізге осы ойлар бір-ақ уақытта болған сықылды көрінеді. Бірақ бұл көрінуі ғана, шынында әрқайсысы әр уақытта, яғни бірінің артынан бірі келіп жатыр.

Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлау

Жан көріністері мен дене көріністері арасында қанша айырма болғанымен араларында тіпті жақындық жоқ емес, қайта берік байлам бар. Дене жанға, жан денеге байлаулы. Біреуінің біреуінсіз күні қараң.

Өзімізге мәлім: денеміз сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады, яғни ақылымыз түзу, сезіміміз дұрыс, қайратымыз берік болады. Егерде денеміз ауру болса; яки жұмыс қылып шаршаса, жанымыз да ауру, жанымыз да шаршайды, басқа ауру, мидың ауруы жан ісіне жаман әсер қылады. Нашар ауа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей, денеге әсер қылады да, жанға барып қол салады, яғни жанның ісі шабандайды, бұзылады, ой күнгірт тартады, сезім тоза бастайды, қайрат жасиды. Денең салбырап отырған кезде қою шайды ішіп жіберсең, денең жадырап кетеді. Денең жадырап кеткен соң, жаның жадырап кетеді. Бұл мысалдармен біз жанның денеге байлаулы екенін көрсеттік. Ал енді, дене де жанға байлаулы, жан көріністері денеге қатты әсер береді. Адамның көз қарасы, дауысы, аяқ басынан жанның қандай күйде екені көрініп-ақ тұрады. Қайғы һәм ойлау денені жабықтырады. Қуаныш адамды күлдіреді, бетке қан жүгіртеді. Ақынның: “Бетке шықпай қала ма жүрек ізі?”— дегені жанның жайын білетіндігі ғой. Қорыққанда дене дірілдеп, қан қашып кетеді. Аса қатты қорыққаннан, яки аса күшті қайғыдан бірнеше сағатта шаштары аппақ болып қалғандар да болған. Міне, жан көрінісінің денеге әсер беруі қандай даражаға жетеді!

Жан көріністерін үйрену жолдары

Әрбір нәрсені үйренудің белгілі түзу жолдары бар. Жан көріністерін үйренудің де жеке жолдары бар.

Өзін бақылау жолы

Жан көріністерін үйретудің жолы: бірінші — өзін бақылау. Адам өз жанының көріністерін өзі бақыламаса, жан көріністерімен таныс болмайды. Мысалы, ашу, қуаныш, сықылды жанымыздың көріністерін бақыласақ қана, біз олардың қандай мінезде екенін һәм араларында қандай айырма бар екенін біле аламыз. Бірақ бір жан көрінісін сол көрініс болып тұрғанда бақылау оңай емес. Сәбабы өзін бақылау деген сөз адамның, яғни жанның бір уақытта екі іс істеуі: әрі бақылаушы, әрі бақыланатын зат болуы деген болып шығады. Бұл істе мүмкіндік аз. Бұған мысал алайық. Менде ашу деген жан көрінісі болып тұр, яғни мен ашуланып тұрмын. Егерде мен осы ашуланып тұрғанымда осы ашу көрінісін бақылай бастасам, яғни ашудың тууына не себеп болды, ашу деген қандай нәрсе екен деп ойлай бастасам, сол ашу бұрынғы күйінде тұра ма? Әрине, тұрмайды. Мұндай ойға кірісумен ашудың күші кеми бастайды. Осы мен неге ашуланам деп ойлай бастасам, ашуың бітіп те қалады. Міне, өзін өзі бақылаудың оңай емес екені осыдан көрінеді.

Әйткенмен де, жан көрінісі артық күшті болмаса, өзін бақылауға болады. Мысалы, жеңіл-желпі ашуланып отырған адам сол ашуының сәбабын тексеріп отыруға мүмкін.

Бірақ өзін бақылау деген сөздің шын мағынасы — өткенді еске түсіру деген сөз. Мысалы, ашу деген жан көрінісін бақылау үшін біз бұрын өткен бір ашуымызды, яғни бұрынғы бір ашуымыздың не сәбаптан туганын, қалай күшейгенін, қандай мінезі болғанын һәм қалай ба-сылғанын еске түсірсек, сол уақытта біз ашу — деген жан көрінісін өзін бақылаған жолмен бақылаған боламыз. Өзін бақылау деген сөз бұл мағынада бұрын болып озған жан көріністерін еске түсіріп, тексеру деген сөз болып шығады. Адамға өзін-өзі тексеріп, қаталарын көруге адамның менмендігі бөгет болады. Әйткенмен де, бұл адамның өзін-өзі тексеруі — оның жан тұрмысының өркендеуіне, түзу жолға түсуіне бірінші шарт. Өз қатасын көре білген адам келешекте сол қатаны

істемеске ұмтылады. Адамның өзін-өзі, яғни өз қатасын өзі көре білуі оның жанының идеалға, қасиетті қияға ұмтылатын мінезі барлығын көрсетеді.

Міне, осы сәбаптан зор жазушылардың өздері жазған әсерлеріне көңілі толмайды. Қайта-қайта түзейді. Жазаласа, өртеп, жырып та жібереді. Жалба-жұлба киім киіп, аш-жалаңаш жүретін, бұзақылық, күнә деген нәрсені білмейтін диуаналардың өз кеуделерін өзі жұдырықтап.

Кешіре көр, құдайым,
Көп қой мені күнәйім.—

деп зарлаулары өздерін тым тексеріп, кішкене қаталарын тым зор көріп жіберулерінен жандары ұмтылатын қияның тым биік болуынан ғой. Дұрыс, адамның бәрі диуана болмағанымен, өзін тексермесе, адам ілгері баса алмайды. Өзінен һешбір кемшілік көрмей, ката таппай, өзіне-өзі риза болып, мәз болып жүретін адам зор адам емес, шобыр адам болады, жаны жабайы, ауданы тар болады.

Бақылау. Жан көріністерін үйретудің екінші жолы — бақылау, яғни бір адамның өзінен басқа адамдардың жан көріністерін байқауы. Бірақ біз жоғарыда айтып өткенбіз: жан көріністерін сыртқы сезімдермен бақылауға болмайды деп. Сондықтан басқа адамдардың жан көріністерін бақылау дегенде, оның жан көріністерінің сыртқы белгілерін бақылау, тексеру деп үгу керек. Мысалы, біреудің пішініне, қозғалуына, сөзіне, жүріс-тұрысына қарап, бақылап, солар бойынша жан көріністерін тексереміз.

Біз егер өзін бақылау жолымен өзіміздің жан көріністерімізді ғана бақылап, мына бақылау жолымен басқа адамдардың жан көріністерін бақыламасақ, біздің жан көріністері туралы біліміміз толық болмас еді. Сондықтан бұл бақылау әбден керек нәрсе. Бақылауды, байқауы көп адам бір адамның пішінінен, жүріс-тұрысынан, бір-екі ісінен, біраз сөзінен ол адамның қандай мінезді екенін біліп ала қояды. Мүмкін болғанша тәрбияшының “физиономист” болуы керек.

ЖАН ТҮРМЫСЫНЫҢ ТҮЗУ БОЛУ ШАРТТАРЫ

Жан түрмысының, жан көріністерінің түзу, сау болуы үшін нерв системасының сау болуы шарт.

Нерв сестемі¹

Жан тұрмысын жарыққа шығаратын, жан мен дене арасында тіл-хатшы болатын құрал, жан мен денені бір-біріне байлайтын байлам нируа системасы деп аталады. Нируа системасы екі бөлімнен тұрады: 1) орда бөлім (ми, жұлын) һәм бұтақ бөлім, яки периферия. Нируа системасының бәрінің түбі — бастағы ми. Мидан 12 егіз нируа шығады. Бұл нируалар мидан шығысымен бұтақтанады, онан соң бір-біріне қосылады, бір-бірімен тоқылады. Барып-барып бітеді. Кейбіреулері жат бір түрде шоғырмақталып, бір құрал болып, аппарат болып бітеді.

Нерв сестемінің қызметі.

Нируа системасының ағасы, биі — ми. Ми — жан-ның құралы. Жан ми арқылы сыртқы дүниеде һәм өз денесінде не болып жатқанын біледі. Миды жұмсап, жан денені қозғайды. Егер ми зағип болса, яки зақымданса, адамның жан тұрмысы дұрыс болмайды. Мидың белгілі бір жері зиянданса, адамның қол-аяғы қозғалмай қалады, яғни “паралич” болады. Мұны біздің қазақ пері сокқан дейді. Яки тілі, кеңірдегі сау болып тұрса да, сөйлей алмай, тілсіз болып қалады. Яғни афазия пайда болады.

Мидан шығатын нируалар телеграмның сымы сықылды мидан денеге, денеден миға бұйрық тасиды. Бұл нируалар қызметтеріне қарап екіге бөлінеді. Біреулері әсерді сыртқы дүниеден, яки денеден ордаға, яғни миға алып барады. Бұл нируалар сезу нируалары, яки ордаға ұмтылатын нируалар деп аталады. Бұл нируалар арқылы біз салқын, жылылық, жарық, дауыс сықылды сыртқы дүние көріністерін білеміз. Ал енді, біреулері әсерді ордадан нируаның ұшына алып барады. Бұлар қозғалу нируалары, яки ордадан қашатын нируалар деп аталады.

Бұл нируалар арқылы біз қол, аяқ һәм бар денемізді қозғаймыз. Егерде біз мүшенің сезу нируалары кесілсе, мысалы саусақтың, ол уақытта саусақ һиш нәрсені сез-

¹ Кітапта ол кездегі арабша жазуымызда “в” дыбысын таңбалайтын арнайы әріп болмағандықтан, “н е р в” сөзі тақырыптарда “н е р ф” түрінде жазылған да, текст ішінде “н и р у а” деп қазақыландырылған.

Ал тақырыптарда “с е с т е м” болып жазылған сөз былайғы жерде “с и с т е м а” түрінде түпнұсқасына сөйкес алынған. Біз бұл сөздерді қазіргі жазуға көшіргенде, көптеген басқа сөздер сияқты, автордың өз қолданысын сақтадық.

бейтін болады. Егер де, мысалы, саусақтың қозғау нируалары кесілсе, ол уақытта саусақ тіпті қозғалмайтын болады.

Нерв системінің саулығын сақтау

Жоғарыда айтылғаннан нируа системасының қандай нәзік һәм қандай қымбат зат екендігі ашық көрініп тұр. Олай болса, жалпы нируа системасын, әсіресе миға сау қылып ұстап, зиян келтірмеске керек. Мысалы, балаға миға зақым келтіретін ойын ойнатуға жарамайды. Және баланы басқа ұру жарамайды.

Балаға насыбай атқызуға, шылым тартқызуға жарамайды. Біздің қазақтың кейбір атқа мінгендерінің жап-бас баласына шылым тартқызып, “Қарағымның аузынан түтінді пәлен төредей шығаруын қарашы!”— деп қарқ-қарқ күліп, мәз болатындары бар. Мұның надандық, есерлік екендігіне не сөз бар? Балаға алкоголь, яғни мас қылатын арақ тұқымды нәрсені ішкізудің дұрыс еместігі өз-өзінен белгілі тұр.

Нерв системін өсіру һәм берік қылу

Нируа системасының сау болуы керек болған сықылды, оның дұрыс өсуі һәм берік болуы да керек. Бар дененің жақсы өсуінің шарты денені тек жатқызбай жұмыс қылдыру болса, нируа системасының жақсы өсуінің һәм берік болуының да шарты сол. Нируа системасына, әсіресе миға істететін жұмыс сол мидың өсу дәуіріне тура келетін болсын. Есте болсын, адамның бар денесі бастапқы кезде өсуді ғана біледі. Біраздап қозғалымпаз һәм сезімпаз болады. Ұлғая келе ғана адамда есті тұрмыс басталады. Сондықтан балаға бастапқы кезде оның сыртқы сезімдерін ұлғайтатын һәм дене мүшелерін көп қозғалтатын жұмыстар істеу керек. Сурет салдыру, жабыстыру (балшықтан түрлі заттар жасау), қол еңбегі һәм гимнастика сықылды. Мұнан соң бала ұлғая, өсе келе оның істейтін жұмыстары да терендей беруі керек. Қысқасы, нируа системасының тәрбиясы дененің өсуіне қабысып отыруға тиісті. Белгілі жолдармен басқыштап тәрбия қылған ми сау, өткір һәм талмайтын берік болады. Миын іскер қылып үйреткен адам қартайып, бар денесі қаусап іске жарамай отырған күнде де сау миы, дұрыс ойлы болады. Ал енді, “Жасында қылжың болса, өскенде мылжың боларсың” деген мақал ып-рас.

Мидың қажуы һәм оны тынықтыру

Ми — дененің бір мүшесі. Ол жұмыссыздықтан алысқан сықылды, жұмыстан да қажиды. Қажыған соң тынығуды керек қылады. Миды беталдына жұмсай беру үшін азайтады, хатта оны паралич соғып, адам есалаң бытып қалады. Денемен жұмыс қылсаң да, мидың өзімен жұмыс қылсаң да, мида бір у пайда болып отырады. Сол уды қан жуып алып кетіп, миды тазартып отырады. Егер де жұмыс тым қатты болса, миға у тым көп жиылады да, қанның жуып алып кетуге шамасы келмей қалып, нируа системасының бәрі уланады. Және миға қатты жұмыс істеткенде, қан миға ұмтылып, өзге дене ашығып қалады да, әлсірейді, сола бастайды. Міне, осы себептен миға жұмыс қылдырғаннан кейін һәр уақыт тынығып отыру керек.

Тынығу екі түрлі болады: не бір жола жұмысты доғару, не болмаса жұмысты жаңарту. Жұмысты жаңартқанда да, яғни бір жұмыстың орнына екінші жұмыс қылғанда да адам тынығады. Мысалы, көру жұмысынан соң (оқу, жазу), есту жұмысына көшсе (әңгіме тыңдау), бала әжептәуір тынығып қалады. Әйткенмен бұл тынығу жұмысты бір жола доғарып тынығуға жетпейді. Әсіресе жас балаларды жиі-жиі жұмыссыз тынықтыру керек. Ал енді, тынығу уақытында бала не қылады? Бүған жауап беру үшін, мынаны білу керек — бала қозғалмай отыра алмайды, баланы ең қажытатын нәрсе — тік отыру. Сондықтан баланы тынықтыру дегенде оны таза һауада ойнату, таза һауада гимнастика жасату деп ұғу керек. Ойын һәм гимнастика туралы алдымызда тағы сөз қозғаймыз.

Жан көріністерін тап-тапқа бөлу

Жан көріністері қанша түрлі болғанымен, оларды түп мінездері бойынша үш тапқа бөлуге болады: білу, яки ақыл көріністері, ішкі сезім, яки көңіл көріністері һәм қайрат көріністері. Қазақтың данышпаны Абай бұл үш тапты: ақыл, жүрек, қайрат деп атайды. Біз бір заттың яки көріністің сынын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды, яки айырманы табамыз. Бұл — ақыл ісі. Біз қайғырамыз, қуанамыз. Бұл — ішкі сезім ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсұтқа жетпекші боламыз. Бұл — қайрат ісі.

Жан тұрмысының бірлігі

Адамның жан көріністері жоғарғы үш тапқа бөлінгенімен, бұл үш тап бір-біріне жуымайтын емес, бұл үш таптың арасында берік байлам бар, яғни адамның жан тұрмысында бірлік бар. Екінші түрлі айтқанда, адам бір іс істегенде осы үш тап жан көріністерінің үшеуі де қатынасады. Мысалы, біздің бір саусағымыз ауырды. Сонда біз саусағымыздың ауырғанын сеземіз. Бұл — ішкі сезім ісі. Саусақтың ауырған себебін тексереміз. Бұл ақыл ісі. Сол ауруды жеңілдетуге, бітіруге, жазуға ұмтыламыз. Бұл — қайрат ісі. Ал енді, адамның әрбір ісіне осы үш тап жан көріністерінің үшеуі де қатынасатын болғандықтан, сол ақыл, ішкі сезім, қайрат үшеуін бірдей, тең тәрбия қылу — тәрбияшының міндеті. Бір адамның осы үш тап көріністері тең болмай, біреуі таразыны басып, билеп кетсе, ол адам бақытты болмақ емес. Бұл туралы данышпан Абайдың төмендегі сөзі — шын дұрыс сөз.

Әуелде бір суық мұз ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Токтаулылық, талапты шыдамдылық
Бұл қайраттан шығады — білсең керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарым есті жақсы демек.

Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуіңсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

АҚЫЛ КӨРІНІСТЕРІ ЯКИ ЖАННЫҢ БІЛУІ

Әсерлену¹

Әсерлену ұғымы. Нируа системасы алып келген әсерді жанның ұғуы, аңдауы әсерлену деп аталады. Жан алдымен білімді осы әсерлену арқылы алады.

Әсерлену көрінісі қалай болады?

Әсерлену көрінісінің болуы былайша: сыртқы дүниедегі бір зат біздің денемізге, яғни нируаның ұшына (периферий нируаларына) әсер қылады. Мысалы, дауыс

¹ Әсерлену термині қазіргі терминологиямызда қабылдау (восприятие) делініп жүр.

күлак нируасына әсер қылады. Осы әсерді нируа орда нируаға, яғни мига алып барады. 'Ми осы келген әсермен әсерленеді, яғни мида бір аң' пайда болады. Міне, осы нируа системасы алып келген әсерді жанның аңдауы әсерлену деп аталады.

Әсерлену көрінісінің болу шарттары

Жанда әсерлену көрінісі болу үшін төмендегі шарттар табылу керек.

1) Әсер білінгендей күшті болсын. Яғни әсер тым әлсіз болса, яки тым күшті болса, әсерлену болмайды. Мысалы бетке шаң қонады, сол шаң беттегі нируа ұштарына, әрине, әсер бермей қоймайды, бірақ бұдан әсерлену болмайды, яғни жан бетке шаң қонғанын білмейді, аңдамайды. Мұның себебі әсердің тым әлсіз болғаны. Жәна әсер тым күшті болса да, әсерлену болмайды. Мысалы, күшті дауыс күлақты тұндырады, шулатады, бірақ одан жан дұрыс әсерлену алмайды.

2) Бір әсерден екінші әсерге дейін белгілі бір уақыт өтсін. Яғни бірі артынан бірі болған екі әсерден екі әсерлену болу үшін, екі әсердің арасында белгілі бір уақыт өтуге тиісті. Мұның мәнісі мынау: сыртқы бір заттың нируаға берген әсері тоқтаған күнде де, нируаның өз-өзімен біразға шейін қытығы басылмай тұрады. Сондықтан екінші әсер бірінші әсердің артынан іле-шала келсе, екі әсер қосылып кетіп, екеуінің де мінездері өзгереді. Мысалы, зырылдауық қатты айналғанда, бір дөңгелек болып қана көрінеді. Егер де сол зырылдауықты түрлі бояуға бояп, зырылдатсақ, ана бояулардың бірі көрінбейді, зырылдауық сұр болып көрінеді.

3) Әсер мига барып жетсін, һәм жан мига келген әсерге абайын жұмсасын. Егер де әсер мига барып жетпесе, әсерлену болмайды. Мысалы, көру нируасын мидан айырсақ, жанда көру әсерленуі болмайды: Және мига келген әсерге жанның абайын жұмсауы шарт. Бұлай болмаса, яғни жанның абайы (зейін — Ү. Ә.) басқа затта отырса, жанда әсерлену болмайды. Мысалы, біз бір қызық кітап оқып яки қызу әңгімеге кіріп отырсақ, есіктен кірген адамды байқамаймыз. Қан майданда көзіне қан толып, жүрген жауынгер денесіне түскен жараны сезбейді дейді.

¹ Аң — аңдау, аңғару сөздерімен мәндес; түркі тектес тілдердің бірсыпырасында сана дегенді білдіреді. Психологиялық термин ретінде түсінік, ұғым мағынасында қолданылған.

Грек ғалымы Архимед туган, өскен шаһарына жау кіріп, шаһар іші азан-қазан айғай-үйғай болып жатқанда һеш бір дыбыс естімей, өзінің ойына батып, бір сызқтарын сызып отыр еді дейді.

*Әсерленудің іші, күші, һәм тоны*¹. Әсерленудің сыңсипаты әсерленудің іші аталады, яғни бір сыртқы сезім арқылы болатын әсерленуден екінші сыртқы сезім арқылы болатын әсерленуді айырамыз. Мысалы, біз дыбысты, түсті, иісті, дәмді бір-бірінен айырамыз. Және бір сезім арқылы болатын әсерленудің де бірінен бірін ажыратамыз. Мысалы, қараны ақтан, жусан иісінен сасыр иісін айырамыз. Түрлі сезім арқылы алынатын әсерленулердің, хатта бір сезім арқылы алынатын әсерленулердің арасындағы айырма зор. Зорлығы сонша: оларды бір-бірімен салыстыруға болмайды. Мысалы, біз қызыл түс пен тәтті дәм арасында, яки жусан иісі мен адамның айғайы арасында қандай айырма барын, яғни қызыл түс пен сары түс арасында, тұзды дәм мен ащы дәм арасында қандай айырма барын айта алмаймыз. Себебі бұларды салыстыруға мүмкін емес.

Бір әсерленудің сынын білу үшін, сол әсерленудің адам жанында болуы шарт. Мысалы, тума соқырға түстің не екенін, тума саңырауға дыбыстың не екенін ұқтырып болмайды. Себебі олардың жаны дыбыстан, түстен әсерленіп көрген емес.

Әсерлену көрінісінің дәрежасы әсерленудің күші деп аталады. Мысалы, біз ауыр салмақ пен жеңіл салмақты, қатты дыбыс пен ақырын дыбысты айырамыз. Әсерленудің күші сыртқы әсердің күшіне байлаулы. Сыртқы әсер күшті болса, әсерлену де күшті болады. Бірақ әсерленудің дәрежасының артуы әсер дәрежасының артуына ылғи тура келіп отырмайды.

Яғни әсер бір есе күшейгенде, әсерлену де бір есе күшейіп, яки әсер екі есе күшейгенде, әсерлену де екі есе күшейіп отырмайды. Мысалы, бір қолға бір қадақ гир ұстап тұрып, тағы бір қадақ гир алсақ, салмақтың артқанын, яғни әсерленудің күшейгенін айқын сеземіз.

Ал енді, қолымызға бір бүт гир ұстап тұрып, сол бір бүтқа бір қадақ гир қоссақ, онда салмақтың артқанын тіпті сезбейміз. Күшею үшін әр түрлі әсерлену әсердің

¹ Бұл жерде сөз әсерлену аясы (қазіргі терминологияда — қабылдау аясы — восприятие) туралы болып отыр. Сірә, фон сөзі белгілі бір биіктігі мен жиілігі арқылы сипатталатын музыкалық дыбысты білдіретін термин — *тон* (грек.— дауыс көтеру, екпін) болып кәте басылып кеткен сияқты.

әр түрлі өсуін тілейді. Мысалы, салмақ һәм дыбыс әсерленулері күшею үшін әуелгі әсердің үстіне жанадан сол әсердің өзінің үштен бірі қосылуы шарт. Ал енді жарық әсерленулері күшею үшін, яғни күшейгені сезілу үшін, әсердің тағы жүзден бірі қосылуы шарт.

Әсерленудің жұғымды яки жұғымсыз болуы әсерленудің тоны деп аталады. Мысалы, дыбыс әсерленулерінің жұғымды һәм жұғымсыздығы бар. Бақырған дауыс жұғымсыз. Қоңыр үн жұғымды. Әсерленудің тоны көбінесе біздің денеміздің қандай күйде скенін көрсетеді. Дене сау болса, әсерлену жұғымды болады. Дене ауру болса, әсерлену жұғымсыз болады. Мысалы, ауру адамға еш нәрсе ұнамайды, нағыз жұғымды әсерленулер де оған ләззат бермейді. Кейбір аурулар тіліне бұрыш яки насыбай салғанда, хатта аяғын кескенде, аурудың не екенін сезбейді. Есалаң адам өз денесін өзі тас-талқан жара қылса да, ауруды білмейді.

Әсерленулерді орындастыру, яки локализация. Әсерлену орда нируада, мида, жұлында гана болса да, денеміздің қай жерінде әсер болса, біз әсерленуді сол жерге алып барамыз. Мысалы, саусағымызды суық затқа тигізгенде, суық саусаққа әсер бергендегіден, біз суық әсерленуін саусаққа алып барып жапсырамыз. Яғни саусақ тонды дейміз. Міне, осы әсер денеміздің қай жерінде болса, сол жерге әсерленуді орындастыру локализация деп аталады.

Перцепция яки локализация

Әсерленуді туғызған себепті, яки затты табу перцепция деп аталады. Мысалы, біз бір саусағымызды шокқа басып алып, күйдіріп алсақ, біздің жанымызда кую әсерленуі пайда болады. Сол уақытта біз алдымен қай жерде әсер болғанын табамыз (локализация). Онан соң не себептен бұл әсерлену болғанын, яғни саусақты шокқа басып алғаннан мынау әсерленудің болғанын ойлап табамыз (перцепция).

Апперцепция. Әсерленуді бұрынғы болған тәжірибалармен толықтыру апперцепция деп аталады. Мысалы, біз бір шағым қант көрсек, соның бір ақ зат екендігі туралы әсерлену алып, осы әсерленуді бұрынғы тәжірибамен, яғни қанттың қаттылығы, тәттілігі һәм суга салғанда еритіндігі еске түсіп, толықтырамыз.

Перцепция мен апперцепция арасындағы байлам мынадай: перцепция негүрлым күшті болса, апперцепция сонша әлсіз болады. Һәм керісінше апперцепция негүрлым күшті болса, перцепция сонша әлсіз болады. Мысалы, бір затты ең алғаш көргенде бізде перцепция күшті, көп көргенде апперцепция күшті. Ал енді, апперцепция перцепцияны тіпті жеңіп кететін болса, ол уақытта адамда иллюзия, яғни сезім алдауы пайда болады.

Иллюзия (елес) — болып тұрған әсерленуді бұрынғы әсерлену жеңіп кеткенде болатын сезім алдауы. Келе жатқан бір кісіні екінші біреу деп ойлап қалу. Шілікті қасқыр деп білу, міне, осылар иллюзия. Аристотель тәжірибасы, яғни орта саусақ пен сүк саусақты айкастырып (ортаны сүктың үстіне салып) екеуінің арасында бір домалақ нәрсені домалатқанда, әлгі бір домалақ нәрсенің екеу болып көрінуі, бұ да иллюзия. Екі қолымызға екі ыдыс алсақ, екеуі бір-біріне тіпті ұқсас болса, екеуі де бір нәрседен жасалған болса, екеуінің салмағы да бірдей болса, бірақ екеуінің зорлығы екі түрлі болса, осы екі ыдысты біз екі қолымызбен көтерсек, бізге зор ыдыс жеңіл болып көрінеді. Мұның себебі: біз зор нәрсенің салмағы ауыр болатындығына әдеттенгенбіз. Зор ыдысты көтермекші болғанда, біз мұның салмағы ауыр ғой деп күшті көп даярладық. Бірақ күткеніміздей күшіміз көп жұмсалмай қалды. Сондықтан зор ыдыс бізге жеңіл болып сезіліп отыр. Міне, бұ да иллюзия.

Бала әсерленулері мен ересек адам әсерленулері арасындағы айырма. Бала әсерленуі ересек адам әсерленуінен көп айрылады. Бала әсерленулері бастапқы кезде тұманды болады. Бала әсерленудің ішін де, күшін де айыра алмайды. Және бала локализация, перцепция Һәм апперцепцияны да жасай алмайды. Айталық, баланың қолы ауырады екен, бала күр жылайды, тынышсызданады, яғни балада ауру әсерленуі болады. Бірақ бұл әсерлену қай жерден болып тұр — оны білмейді, ауырған жерінің аяқ екенін, қол екенін білмейді, яғни әсерленуге локализация жасай алмайды. Және осы аурудың не себептен болғанын білмейді, яғни перцепция жасай алмайды, балада апперцепция жоқ. Сондықтан шокқа қолын басып алады, шыр ете түсіп, тағы апарып басады. Бұл істерге бала бірте-бірте, әсіресе сипау Һәм көру сезімдері арқылы үйренеді. Шокқа қолын көбірек басса, күю қолда болғанын, оны күйдірген шок екенін, шоктың күйдіретіндігін біледі.

Әсерленуді бөлу. Барлық әсерлену екіге бөлінеді: жалпы сезім, яки дене әсерленулері һәм сыртқы сезім әсерленулері.

Жалпы сезім яки дене әсерленулері. Дене әсерленулері денеміздің қандай күйде екенін білдіреді. Дене әсерленулерін былай бөлуге болады: 1) ет әсерленулері (кесіп, соғып алғанда, ұйып қалғанда, шаршағанда, демалғанда болатын әсерленулер). 2) нируа әсерленулері (нируаның солуы һәм ауруы, саулық һәм жадырау әсерленулері). 3) тамақтану һәм қан жүру әсерленулері (ашығу, сусау, жүрек айну, һәм жүрек ауырғанда болатын әсерленулер). 4) дем алу әсерленулері (түншыққанда, жөтелгенде, таза һауаға шыққанда болатын әсерленулер). 5) жылылық, суықтық әсерленулері.

Бұл дене әсерленулері адамның дене тұрмысына болмаса, білу, ақыл тұрмысына артық пайдасы жоқ. Бірақ бұлардың дұрыс тәрбия қылынуы адамның ақыл тұрмысына да әжептәуір әсер береді. Мысалы, ерке болып, тым бетімен өскен бала дене тұрмысы кішкене ғана бұзылса да, айталық, бір жеріне бір нәрсе тиіп кетсе де, кішкене жөтелсе де, жылап, тынышсызданып, мазаны алады. Бұл дене әсерленулерінің жақсы тәрбия қылынбағандығынан.

Сыртқы сезім әсерленулері

Сыртқы сезім алтау: көру, есту, иіскеу, тату, сипау, ет сезімі. Осы алты сезім бізді сыртқы заттармен таныстырады. Яғни олардың түс, түрі, дәмі, иісі һәм басқа сындарымен адам жанына түрлі білімді осы алты сезім береді. Бұлар түгел болмаса, адамның жан тұрмысы түгел болмақ емес. Бұл алтаудың ішінде адамның жаны үшін аса қымбаттары — көру мен есту. Бұлардан соңғы — сипау, ет сезімі. Ал енді, иіскеу мен тату сезімі жан тұрмысы үшін аса қымбат сезімдер емес. Бұлар көбінесе дене тұрмысына қызмет қылады.

Сыртқы сезімдерді тәрбия қылу. Сыртқы сезім адамның жан тұрмысы үшін аса қымбат болғандықтан, баланың бұл сезімдерін аса жақсы тәрбия қылу керек. Бірінші, бұл сезімдердің сау һәм берік болуына, екінші, бұл сезімдердің өткір, терең, дұрыс болуына иждиһат қылу керек. Және бұл сезімдерді тең тәрбия қылу керек. Бұлардың біреулері жақсы тәрбия қылынып, біреулері нашар тәрбия қылынса, жан тұрмысы да тегіс, бүтін болмақ емес, онда да кетіктік, кемдік болмақ.

Енді сыртқы сезімді жеке-жеке тексерейік.

Көру. Көру құралы — көз. Көз ұясы деп аталған шұңқырдың арт жағына мидан көру нируалары келіп бұтақтанады. Сыртқы дүниедағы бір зат, яки бір көрініс көру нируаларына әсер береді. Нируалар бұл әсерді мига алып барып, миды оятады. Мидан әсерді жан қабыл қылып алып, жанда көру әсерленуі болады. Таза көру әсерленулері екеу: жарық әсерленулері және түс әсерленулері. Бұлардан басқа тағы екі әсерлену бар: заттың қозғалысы һәм түрінен әсерлену. Екінші түрлі айтқанда, зорлық¹ һәм қашықтық әсерленулері. Бұл екі әсерлену ұзақ тәжірибалардан соң ғана болады. Бұл сөздің дәлелі мынау: тума соқыр адам, операция жасап доктор көзін ашып жібергенде, заттардың түрін айырмайды дейді. Яғни, мысалы, заттардың қайсысы домалақ, төрт бұрышты екенін айырмаса керек. Және көзі ашылған тума соқыр заттың қашықтығын да айырмайды дейді. Яғни заттардың бәрі көзге жап-жақын тұрғандай, аяқ аттаса соғыла қалатындай көрінсе керек. Тегінде, жас бала да бастапқы кезде осы көзі жаңа ашылған тума соқыр сықылды болатын шығар-ау!

Баланың көру әсерленуі. Баланың көру сезімі бірте-бірте көп тәжірибалар арқылы ғана ұлғаяды. Бастапқы кезде баланың көзі тіпті көрмейді деуге болады. Жаңа туған баланың көзіне жақындатып бір затты алып барсаң, бала кірпігін де қақпайды. Тегінде, баланың ұзақ уақыт кірпік қақпауы — көрмегендіктен. Жұмыс қылмаған дене шаршай ма? Қажі ма? Әрине, жоқ.

Бала ең алдымен жарықты көреді, шамға қарайды. Шамды жүргізсек, шамға ертіп көзін жүргізеді. Бірақ балада екі көзбен бір жерге қарау тез болмайды. Баланың бір көзі бір затқа қарағанда, екінші көзі екінші затқа қарап тұрады. Яки басы бір жаққа бұрылғанда, көзі екінші жаққа қарап тұрады. Үшінші айға қарағанда ғана бала екі көзімен бір жерге қарай алады. Және бала бастапқы кезде көзін билеп, өзі тілеп, бір затқа қарай алмайды. Баланың көзін билеп, өзі тілеп қарай бастауы екінші айда басталады. Ал енді, екінші, үшінші айда бала бақылап қарауға үйрене бастайды. Бұл уақытта баланың бар ісі заттардың түс һәм түрін айыру болады. Үш жасқа шейін бала түстерді төмендегі тәртіппен айырып үйренеді: сары, қызыл, қызыл күрен,

¹ Сөз кеңістікті, көлемді, аумақтылықты қабылдау жайында болып отыр.

ыра, алқызыл, сұр, жасыл, көк. Түр айыру қиынырақ болғандықтан заттардың түрін бала кеш айырады. Әйел бала түстерді, ер бала түрлерді тезірек айырады деседі. Ал енді, заттардың қашықтығын айыру балаға өте қиын жұмыс. Алты айға толған бала да кішкене саусақтарын шайып аламын деп айға ұмтылады. Бала заттардың қашықтығын көп тәжірибалардан соң ғана айыра бастайды. Екі жасқа караганда бала кәдімгідей көретін болады.

Көру сезімін тәрбия қылу. Көру сезімін тәрбия қылу дегенде алдымен көзді зиянды нәрселерден сақтау деп үгу керек. Көзге шап, түтін тигізбеу, көзді алсін-алсін жуып тұру, былық саусақпен ұстамау, укаламау шағылыстырғандай жарыққа қаратпау, қараңғыдан жарыққа кенет шығармау керек. Және балаға нәрсені тым жақын алып келіп қаратпау тиіс. Көз бен нәрсенің арасы 5—10 дүйімнен¹ жақын болмасын. Жақын қаратып өдеттендірсең, бала сығыр (близорукий) болады. Яғни сығалап карамаса, көрмейтіндей болады. Баланы нәрсеге түзу қаратпай, қисық қарату да зиянды. Баланың жүре қыли болуы осыдан.

Көру сезімін жақсы тәрбия қылу үшін көзді зияннан сақтау ғана жетпейді. Балки көру сезімінің күшті болуына күш жұмсау керек. Біз жоғарыдағы сөзден білдік: бала түрді, түсті нәм қашықтықты кеш айыратын көрінеді. Міне, тәрбияшы балаға осы әсерленулердін дұрыс оянуына көмек көрсету керек. Яғни ойнау үшін түрлі-түсті доп, түрлі-түсті қағаз нәм ағаш беру мақұл. Бұлармен бала түстерді айырып үйренеді. Ал енді заттардың түрлерін айырып үйрену үшін, балаға түрлі зорлықта (үлкендігі әр түрлі.— Ү.Ә.) нәм түрлі түрде қағаз нәм ағаш беріп, қағаздан түрлі зорлықта, түрлі түрде кескізіп үйрету керек. Көру сезімінің күшеюі, ұлғаяуы үшін ең пайдалы нәрсе — балаға сурет салғызу. Сурет салу баланың көру сезімін ұлғайту үстіне, әдемілік сезімін де оятады.

Көру сезімінің жан тұрмысына керектігі

Сыртқы алты сезім ішінде жан үшін ең қымбаттысы — осы көру сезімі. Жанымызда болатын барлық әсерлерді, екінші түрлі айтқанда, біз барлық білімнің $\frac{3}{4}$ -ін осы көру сезімі арқылы аламыз. Басқа сезімдер арқылы алынған білімдерді, әсерленулерді көру

¹ Дүйім — ұзындық өлшемі.

аркылы анықтауға ұмтыламыз. Мысалы, бір дыбыс естісек, сол дыбыс шығарған затты көргіміз келсін. Хатта, басқа сезімдерді жабайы, өтірікші көреміз.

Көзбен көрмеген соң қойшы дейміз.

Адамның әдемілік сезімінің ұлғаюына да көру сезімі көп көмек көрсетеді. Әдемі түс, әдемі түр, жаратылыстың сұлу заттары, сұлу көріністері адамның әдемілік сезімдерін тереңдетпей қоймайды.

Есту сезімі. Есту сезімінің құралы — құлақ. Мидан шығып, құлақта есту нируалары бұтақтанған. Бір дыбыс осы есту нируаларына әсер береді. Әсерді нируалар мидан алып барып, оны оятып, мидан жан қабыл алып, жанда есту әсерленуі пайда болады.

Есту әсерленулері екі тапқа бөлінеді: шу һәм дыбыс. Белгілі бір тәртіпсіз шыққан түрлі дыбыс жиынтығы шу деп аталады. Желдің зуылы, судың сылдыры, жапырақтың сылдыры, күннің күркіреуі сықылды. Ал енді, белгілі бір тәртіппен шыққан түрлі дыбыс жиынтығы тұра дыбыс деп, яки музыкалы тон деп аталады. Әннің үні, домбыраның, қобыздың күйі, адамның сөзі сықылды. Адам сөзі азғантай ғана негізгі дыбыстардан, яғни сол дыбыстардың бір-бірімен бір олай, бір бұлай қосылуынан тұрады. Қазақ сөзі 24-ақ дыбыстан тұрады.

Баланың есту әсерленуі. Бастапқы кезде бала тіпті естімейді десе болады. Мысалы, жаңа туған баланың бесігі жанында айқай салып сөйлесен де оянбайды. Баланың есту сезімі екінші, үшінші жетіде біліне бастайды. Төртінші жетіде бала күшті дыбысқа селт етпесе, оның мылқау болғандығы, үшінші, төртінші айда балаға бесік жыры әжептәуір әсер береді. Бұл уақытта бала дыбыстың жұмсақ, қоңырын, қатты тынышсызын айыратын болады. 4—5 айда бала дыбыстың қайдан шыққанын біліп, дыбыс шыққан жаққа бұрылатын болады. Алты айда дыбысты өзі тілеп тыңдайды. Бір жылдың аяғында дыбыстарды түгел айырып, сөздерді ұтып, хатта, сөйлеудің тонын, ыңғайын да (ашулы сөз, жылы сөз) байқай алады. Екінші жасқа карағанда бала сөз дыбыстарын өзі айтатын болады.

Есту сезімін тәрбия қылу. Баланың есту сезімін тәрбия қылу — алдымен оның құлағын түрлі зияннан сақтау деген сөз. Мысалы, баланы қисық, яки еңкейтіп ұстау жарамайды. Себебі басқа шапшыған қан құлаққа зиян келтіреді. Қатты дыбыс, құлаққа су тигізу, шомылдырғанда су жіберу жарамайды. Құлақ ағып, яки басқа түрде баланың құлағы ауыра бастаса, тез доктырға емде-

ту керек. Надан, алдауыш дәрігерге емес, ғылым иесі доқырға. Әсіресе қызылшадан соң баланың құлағы ауырымпаз болады. Қысқасы, ауру білінсе-ақ — емдету керек. Баланың құлағын зияннан сақтаумен бірге баланың сақ құлақ болуына да көмек көрсету керек: құлақтың сақ, естімпаз болуы үшін баланың түрлі дыбысты ести беруі шарт. Сондықтан ана баланың жанында ешбір уақыт үндемей отырмау керек. Дұрыс, ол анасының сөзін ұқпайды, әйткенде де әдеттене берсін. Біз айтпай-ақ, баласы ешнәрсені ұқпаса да, баласын шын сүйген ана өзі-ақ айналып-толғанып жатады ғой.

Қысқасы, балаға қандай да болса дыбыс естіртпей қою дұрыс емес. Бала жансыз заттардан шығатын шуды, судың сылдырын, жібектің судырын, шөптің сыбдырын, темірдің қаңғырын һәм жанды заттардан шығатын дыбыстарды: жылқының кісінеуін, қойдың маңырауын, мысықтың мияуын, құстың шырылын ести берсін. Бала малдың дыбысына еліктегіш болады. Бала қошақанша маңыраймын деп әуре болып жатады.

Баланың есту сезімін ілгерілету үшін біраздан балаға музыка құралдарының үнін естірте беру керек. Домбыраға түрлі күй тартып отырсаң, алдында отырған бала тырп етпей, шын ынтасымен тыңдап отырмай ма? Баланың есту сезіміне аса көп әсер беретін — бесік жыры. Баланы қолына алған, баланың бесігі жанына келген ана аузына тас салғандай үндемей отырмасын. Жырлай берсін. Бала сөзін ұқпаса да, күйінен әсерленеді. Жас балаға қазақтың “Әлди-әлди ақ бөпем” деп басталатын ескі бесік жырын жырлау керек. Бұл жырдың күйі де, сөзі де тәтті.

Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі. Адамның дыбысы жан тұрмысына байлаулы. Жан шат болса, дауыс та шат шығады. Жан күнгірт болса, дауыс та күнгірт. Жанның терең түкпірінде жатқан ойларды, жүректің жетпіс қабат астында жатқан ыстық сырларды ашып, шешіп беретін адам сөзінен дүниеде қымбат не нәрсе бар? Бізді шет адамның жанымен шын таныстыратын нәрсе — осы есту сезімі.

Бізді сыртқы жаратылыспен таныстыратын да осы есту сезімі. Біз егер жануардың шулауы, бұлттың күркіреуі, судың сылдыры сықылды жаратылыстың түрлі әуенін естімесек, жаратылыс бізге жансыз, мылқау болып көрінер еді.

Есту сезімі адамның көру сезіміне де көп көмек көрсетеді. Көз нәрсенің сыртын көреді, құлақ бізге бір

заттың ішін, жағын шешіп береді. Грек данышпаны Сократ алдында тұрған кісіге: “Қане, сөйлеші, мен сені көрейін”, — дейді екен. Мылқауға карағанда тума соқырдың ақылды, құлықты болуы һәм оның жаңының, жүрегiнiң жұмсақ, нәзiк болуы осыдан.

Адамның әдемілікті сүю сезімін тереңдететін де осы есту сезімі. Әдемі ән, сұлу күй бойды билеп, денені балқытып, адамға терең ой салмай ма?

Құлақтан кіріп, бойды алар
Тәтті ән менен мұңды күй.
Жүрекке терең¹ ой салар.
Әнді сүйсең менше сүй.—

дейді Абай. Күй адам жағын белгілі бір күйге түсіреді. Жат күй — шаттыққа, мұңды күй мұңға батырады. Кісі өлгенде — өлім күйі, тойда — қуаныш күйі, соғыста адамды есалаңдандырып, көтеріп жіберетін соғыс күйі ойналуының мәнісі осы. Грек елінде бір әдемі ертегі бар. Орфей деген күйші күймен, әнмен тағы аңдарды ұйытып алады екен. Қазақтың әдемі ертегісінде Қорқыт қайда барса алдынан кезіге берген көрден, яғни жағын жеген өлім туралы ойдан құтылам ба деп, бір тоқтаусыз қобызын тартатын болыпты.

Қысқасы, баланың жағы кетік болмай, бүтін болсын десе, тәрбияшы баланы әннен, жырдан, музыкадан қашырмасын.

Сипау сезімі. Сипау сезімінің құралы — адамның терісі. Мидан һәм жұлыннан шығып сипау нируалары теріге келіп бұтақтанады. Сипау нируаларының көп жиылған жері — қол. Қол болғанда, саусақтардың ішкі жақ бас терісі. Мұнан соң алақан, тілдің ұшы, ерін, мұрынның ұшы, саусақтардың сыртқы жағы, табан һәм жақ терісі. Сипау сезімінің ең әлсіз жері — арқа.

Сипау сезімі арқылы біз заттардың үстін, яғни қаттылығын, тегістігін, бұдырлығын, өткірлігін, топастығын һәм ыстықтығын, жылылығын, суықтығын білеміз.

Баланың сипау сезімін жақсы тәрбия қылудың керектігінде дау жоқ. Сипау сезімін тәрбия қылу үшін алдымен сипау сезімінің құрал — теріні түрлі зияннан сақтау керек. Теріні кір басып кетсе, сипау сезімі топас болып қалады. Екінші, балаға түрлі нәрсе бере беру керек. Сипау сезімі жақсы тәрбия қылынса, тіпті өткір бо-

¹ Жандық келтірілген; бұл екі сөз Абайда *көңілге түрлі...* (Абай. Шығармалар толық жинағы. 1961, 271-бет).

лады. Мысалы, кассада отыратын адамдар саусағымен бір сипап жіберіп, қағаз ақшаның асылы мен жасығын айыра қояды. Соқырлар қолымен ақшаларды һәм жазылған қағаз бен жай қағазды айырып біле алады.

Сипау сезімінің адамға қымбаттығы сонша, адамның корген яки естіген нәрсесін ұстап көргісі келмей қоймайды.

Ет сезімі. Ет сезімінің құралы — терінің астындағы ет. Етке келіп тараған қозғау нируалары бар. Ет сезімі арқылы біз өз денеміздің қандай халде екенін, яғни қозғалып тұр ма, тік тұр ма, қозғалғанда қалай қозғалып тұр, тік тұрғанда, қалай тік тұр, міне, осыны білеміз. Бұл бір. Екінші, ет сезімі арқылы түрлі заттардың салмағын білеміз.

Баланың еті оның ойынымен, секіруі, жүгіруімен өседі һәм бекиді. Сондықтан баланың еті жақсы өсіп, берік болсын деген тәрбияшы баланы ойыннан қыспау керек. Ал снді, бала мектепке кіріп, сабақ оқи бастағанда, оған әлсін-әлсін гимнастика жасату керек. Бірақ гимнастиканың шарттары бар. Сол шарттар табылмаса, гимнастикадан пайда орнына зиян шығады. Мысалы, гимнастика лайықты киімде таза һауада болсын. Әсіресе гимнастика бір міндетті іс сықылды, сабақ сықылды болмасын. Мұндай гимнастикадан бала безіп кетеді.

Ет сезімі адамның жан тұрмысы үшін, яғни баланың білімін арттыруына көп көмек көрсетеді. Біздің сыртқы дүниедегі заттар туралы толық білімді болуымызға осы ет сезімі сәбәпші. Заттардың түрін һәм салмағын біз осы сезім арқылы ғана білеміз.

Искеу һәм тату сезімдері. Искеу сезімінің құралы — танаудың терісі, сол теріде искеу нируалары бар. Һауада ұшып жүрген иіс сол нируаларды қытықтап, одан әсер миға барады. Иістің арнап қойылған аттары жоқ. Иіс не заттан шықса, сол заттың атымен жүргізіледі. Мысалы, сасырдың иісі, жұпардың иісі деген сықылды.

Тату сезімінің құралы — тілдің үсті. Сол тілдің үстіне тату нируалары тараған. Негізгі дәмдер мыналар: тәтті, қышқыл, ащы, тұзды, тұщы.

Искеу һәм тату сезімдері адамның жан тұрмысы үшін аса қымбат сезімдер емес. Бұлар — денемізге қызмет қылатын сезімдер. Бұл сезімдер басқа ішкі сезімдерді оятуға аса ұста болады. Мысалы, жақын адамның иісі сіңген бір нәрсені иіскесен, әлгі адамың есіңе түсе қалады.

Жас бала қолына түскен нәрсенің бәрін аузына апарып салады. Мұның сәбабы — балада сң алдымен оянатын осы тату сезімі. Бала қолына түскен нәрсені татып, білмекші болады. Балада татудан соң оянатын сезім — сипау. Бір аздан соң көру һәм есту, бәрінен соң искеу сезімі.

Абай¹

Адам жанында әсерлену болу үшін, жалғыз әсерлену ғана емес, барлық жан көріністері болу үшін, бір шарт бар. Ол шарт — абай. Абай дегеніміз — сыртқы дүниедегі бір затқа яки ішіміздегі бір жан көрінісімізге — ойға, ішкі сезімге, қайратқа жанның төнуі, нүктеленуі деген сөз. Абай болмаса, біз сыртқы заттардан әсер алып, олармен таныса алмаймыз. Ойымыздың дұрыс, ашық болуы, ішкі сезімдердің жанды болуы, қайратымыздың түзу бет алуы осы абайға байлаулы.

Абайдың түрлері. Абай төмендегі түрлерге бөлінеді:

1. Әсер берген заттың яки көріністің мінезіне қарап екіге бөлінеді: еріксіз абай һәм ерікті абай. Біз тілемеген уақытта яки тілегімізге қарсы бір нәрсе біздің абайымызды еріксіз тартса, міне, осындай уақытта болатын абай еріксіз абай деп аталады. Мысалы, біз шын ынтамен бір кітап оқып отырмыз. Абайымыз кітапта. Кенет үй артында біреу ән шырқай бастады. Сонда осы ән біздің абайымызды кітаптан еріксіз тартып алады. Ал енді, егер біз өзіміз тілеп, бір нәрсеге абайымызды өзіміз аударсақ, міне, осындай уақытта болатын абай ерікті абай деп аталады. Мысалы, қазір біз бір өленді жаттап алайыншы деп жаттап отырғанда, абайымызды өз еркімізбен өлеңге жұмсап жан-жақта сөйленіп жатқан сөздерді естімейміз.

2. Абай табандылығына (тұрақтылығына — Ү.Ә.) қарап екіге бөлінеді: табанды абай, табансыз абай. Мысалы, жан-жаққа көз, құлақ салмай, бар дүниеден безіп, үйрену үшін, бір әнді қайта-қайта домбыраға салып отырған жігітте табанды абай болып отыр, ал енді, бір затқа тұрақтай алмай, бірінен біріне секіретін абай табансыз абай деп аталады. Өзі бір әнді домбыраға салып үйренем деп отырып, біресе сөзге кірісіп, біресе домбыра тартып отырған жігітте табансыз абай болып отыр.

¹ Бұл жерде *абай* сөзі *зейін*, *назар* (в н и м а н и е) мағынасында, сол атаулардың орнына алынып отыр.

3. Абайды тартатын заттың тұқымына карап абай скиге бөлінеді: ішкі абай һәм сыртқы абай. Сыртқы дүние затына жұмсалған абай сыртқы абай деп аталады. Өзіміздің бір жан көрінісімізге жұмсалған абай ішкі абай деп аталады.

Баланың абайы. Баланың абайы ересек адам абайынан көп төмен, көп нашар: 1) баланың абайы ерікті емес, еріксіз, яғни бала өзі тілеп абайын бір нәрсеге байлай алмайды. Бір нәрсе еріксіз тартса, сонда ғана бала абайлы бола алады. 2) баланың абайы ішкі емес, сыртқы. Яғни бала сыртқы заттарға ғана абайлы болады. Өз жанында болып жатқан көріністерге абайлы бола алмайды. 3) баланың абайы табансыз. Бала бір нәрсеге табанды абайлы болам десе де, бола алмайды. Бір нәрседен екінші нәрсеге әп-сәтте ауып жүре береді. Жас бала жеңісқой, әуесқой деп қазақ дұрыс айтады. Балада табанды абай 11—12 жастарда ғана бола бастайды.

Абайдың қымбаттылығы һәм оны тәрбия қылу жолдары

Абай — жан тұрмысының негізі. Бала абайлы болма-са, ешнәрсе үкпайды һәм ешнәрсе үйрене алмайды. Абай осындай қымбат болса, сөз жоқ, оны тәрбия қылу керек. Тәрбия қылу жолдары мыналар: 1. Әсер күшті болса, бала еріксіз абайлы болады. Мысалы, мұғалім қатты сөйлесін, тақтаға жазғанда айқын қылып жазсын, балаға көрсететін суреттің бояуы ашық болсын. Балаға кеспелі әліпбидің берілетін сәбәбі осы. Және де есте болу керек: әсер неғұрлым күшті болса, абай да сонша күшті болады дедік қой. Ал енді, сол әсердің өзінің күшті болуына бірнеше шарт бар. Бірінші, әсерді қабыл алуға сыртқы сезімдер неғұрлым көп қатынасса, әсер сонша күшті болмақ. Сондықтан балаға бір нәрсені білдірмекші болғанда, сол нәрседен әсер алуға баланың көп сыртқы сезімдерін қатынастыруға тырысу керек. Мысалы, баланы бір затпен таныстырмақшы болсақ, сол зат туралы сөйлеп қана қоймай, алып келіп балаға көрсет, көрсетіп қана қойма: сол заттың суретін салдыр, суретпен ғана қанағаттанба, балаға балшықтан сол затты жасат. Әсердің күшті болып, абайды көп тартуының бір шарты осы. Екінші, әсерді қабыл алу денеге қолайсыз болмасын. Денеге қолайсыз болса, әсердің күші бітеді. Мысалы, бір нәрсеге қанша абайлы болып отырсаң да, отыруың қолайсыз болса, абай бітіп қалады. Баланы партаға жатқызбаудың, таяндырмаудың керектігі осыдан.

2. Әсер жеке болсын. Егер біздің көз алдымызда бір гана зат тұрса, бір затқа абайды көп жұмсап, тексеріп қараймыз. Егер бірнеше зат тұрса, абайымыз бытырап, жақсы қарай алмаймыз. Бір әсермен әсерленіп, соған абайын жұмсап отырып, екінші әсерден өзін тыып қалу балада тіпті болмайтын жұмыс. Бала бір әсерден бір әсерге тез көше береді. Сондықтан балаға сабақ берген уақытта баланың алдында оның абайын бөлгендей, беріліп отырған сабаққа жанасы, қатынасы жоқ еш нәрсе тұрмасқа тиіс. Балада жақсы отырсам, жақсы оқысам, молдадан мақтау, сый алам, жаман болсам, молдадан таяқ жеймін, ұрыс естимін деген ой да болмасын. Бұлай болса, баланың абайы соған жұмсалып, мүғалімнің беріп отырған сабағын білейін деген шын ынтамен тындамайды.

3. Әсер жаңа болсын. Әсер неғұрлым жаңа болса, абайды сонша көп тартады. Бір нәрсе қанша жат, қызықты болғанмен ылғи көз алдымызда тұрса, біраздан соң ол біздің абайымызды оятпайтын болады, біз оны байқамайтын боламыз. Сондықтан бала абайлы болсын десек, балаға әсерді жаңалап беріп отыру керек. Мысалы, бір сабақтың артынан екінші түрлі сабақ. Қазақтың ендігі жас балалары баяғы күн шыққаннан күн батқанша жас балаларды қалғытып-мүлгітіп: әліпсін-ә, албасын-әй, әліптүр-ү дегізіп шұлғытып қоятын надан молдалар заманында тумағанына қанша шүкірлік қылса да аз-ау! Түрлі сабақты ауыстырып отыру гана емес, бір сабақтың өзін де түрлендіріп, жаңалап беруге болады. Мысалы, бір харфбен (әріпбен — Ү.Ә.) таныстырғанда, мүғалім әуел харфті көрсетіп, онан соң харфтер ішінен тапқызады, онан соң жаздырады. Қысқасы, баланың абайы сөніп қалмасы үшін, әсерді жаңалап отыру керек. Бірақ түрлендіргеннің жөні осы екен деп, үсті-үстіне бастырма-лай беру жарамайды. Онда бала біреуіне абайын токтата алмай қалады. Міне, баланы түрлі ойыншыққа көміп тастаудың дұрыс емес екендігі осыдан. Жаңа бастаған жас балаға 5—10 минуттан артық сабақ беру дұрыс емес.

4. Жаңа алынатын білім мен ескі білімнің қатынасы болсын. Біз өзіміздің тугандарымыз яки таныстарымыз туралы сөз естісек, абайымызды жұмсап, құлақты түріп тындай қаламыз. Егер жат кісілер туралы сөз болса, тындамаймыз. Міне, балаға білім бергенде жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек. Мысалы, балаға дыбыстарды айыртқанда, балаға таныс сөздерді алып, дыбыстарға

айырту керек. Жағырафия оқытканда тұрган ауылдан бастау керек.

5. Болашак әсерге даярлану болсын. Яғни бір нәрсені күтіп барып жолықтырсаң, сол нәрсеге абай күшті болады. Сондықтан мұғалім балаларға жана бір нәрсені білдірмек болғанда, балаларды күткізіп, даярландырып қойсын. Мысалы, сұрауды жалпы сыныфка берсін. Сонда бар сыныф (класс.— Ү.Ә.) күлагын түріп тұрады.

Абай болмау сәбәптары Жоғарғы айтылған шарттар табылмаса, адам абайлы болмайды. Олардан басқа абайлы болмаудың тағы мынадай сәбәптары бар:

1) дененің һәм жанның шаршауы. Жұмыс қылып дене шаршаса, яки бір іс істеп жан шаршаса, адамда абай болмайды. Сыныфта отырғанда баланың тез шаршауы оның ақылының жұмыс қылуынан, әсіресе тік отырудан һәм ауаның бұзылуынан. Сондықтан сабақ уақытында балалар абайлы болмай бастаса, мұғалім дереу балаларды босатып, жүгіртіп, ойнатып, сыныфтың һауасын жаңарту керек. Бір сабақтың ішінде де балаларды тұрғызып, отырғызып гимнастика жасатып, ән салдырып алуға болады. Мұндайда бала сергіп қалады. Ән мсы гимнастиканы біріктіруге де болады. Бір сағаттық сабақтың орта кезінде солай істелсе, балалар тіпті көтеріліп қалады.

Мысалы, балалар қосылып айтады¹.

Баяғыда болды тоғыз тоқылдақ,
Тоғызы, тоғызы, тоғыз тоқылдақ.
Олар ішпеді, жемеді,
Қарнымыз ашты демеді.
Бір уақыт істеді былай.
(Дегенде екі қолды жоғары көтерді.)
Құрсақтары тоғыздың тоғыз қорқылдап,
Тоғызы, тоғызы, тоғыз қорқылдап,
Сонда да олар жемеді,
Жыртын-жыртын күледі.
Сөйтіп, істеді былай.
(Дегенде қолдарын қанаттай жаяды.)
Жата берді тоғызы тоғыз қонқылдап,
Тоғызы, тоғызы, тоғыз қонқылдап.
Олар ішпеді, жемеді,
Бәрі де аштан өледі.
Өлгенде істеді былай.
(Дегенде екі қолды төмен жібсереді.)

---

¹ "У дедушки Якова семеро детей" әнімен.

Мұғалімдер қолайлы тапса, осы өлеңді айтқызып, гимнастика жасатар. Әрине, бұл өлең өрнек үшін ғана.

2) жанның толқынданып тұруы. Яғни бір іспен яки оқиғамен жан толқынданып тұрса, жанда абай болмайды. Толқын басылып, жан тыныштануы керек. Мысалы, жүгіріп, ән салып тоқтасымен бала абайлы бола қоймайды. Мұғалім осыны ескеруі керек.

3) абайлы болмаудың үшінші себебі — бейғамдық (рассеянность). Бейғамдық тума да болады, жүре де болады.

Бейғамдық екі түрлі: тіпті ешбір нәрсеге абайын тоқтата алмайтын адамның бейғамдығы һәм бір нәрсеге абайлы болып, басқа нәрсеге абайлы болмайтын адамның бейғамдығы. Бұл екі бейғамдықтан бастапқысын бір ауру деп атауға болады. Бұл терен, ұзақ тәрбия тілейді. Ал екіншісін зияяды бейғамдық деуге болмайды. Қайта мұндай бейғамдық данышпан адамдарда көп ұшырайды.

Жоғарыда саналған абай түрлерінің ішінде адамға ең қымбаты, адамның терен, толық білімді болуына сәбәпші болатыны, сөз жоқ, ерікті абай. Сондықтан тәрбияшы күшін баланың ерікті абайының өркендеуіне жұмсау керек. Ерікті абайды өркендету әсіресе жоғарыда айтылған абай шарттарын орындаумен табылады.

Суреттеу¹

Суреттеу ұғымы. Бір заттан немесе көріністен болған әсерлену зат яки көрініс жоғалса, ол да, яғни әсерлену де тоқтайды. Бірақ әсерлену өзі тоқтағанмен, жоғалғанмен оның жанда ізі қалады. Яғни жанда заттың яки көріністің суреті қалады. Мысалы, біз жаздыгүні көрген кемпірқосағын қыстыгүні суреттей аламыз, міне, осы, заттың өзі бізге әсер беруден тоқтаған күнде де, біздің ой мен жанымызда сол затты тірілте алуымыз, сол заттың суретін көз алдымызға алып келуіміз суреттеу деп аталады.

Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырма. Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырмалар:

1) әсерленудің болуына жан да, дене де қатысады. Ал енді суреттеу — жалғыз жанның ғана ісі; 2) әсерлену әсер беріп тұрған зат болса, болады. Зат жоғалса, тоқтайды. Ал енді суреттеу қайта зат жоғалса, болады; 3) суреттеудің күші әсерленудің күшінен кем болады. Мысалы, күн күркіреуді есту бар, күн күркіреуді

¹ Бұл сөз осы күнгі *елестету* атауының орнына қолданылған.

еске түсіріп, оймен суреттеу бар. Күн күркіреуін ойлап, суреттеп отырғанда, біз естіп отырғандай қорықлаймыз. Ал енді әғар суреттеудің күші әсерленудің күшіне жетсе, ол уақытта суреттеу ауруға айналады. Аурулы суреттеу галлюцинация деп аталады.

Галлюцинация: бізге ешбір әсер бермеген бір затты яки көріністі суреттеу деген сөз. Бұл адамның миы, жаны сау болмағандықтан болады. Мысалы, өлген адамды көру, жын, пері көру, әлдеқайдағы бір затты көру, жок дауысты есту сықылды. Қазақтың бақсы, балгерлері осы галлюцинация ауруына ұшырағандары ғой.

Суреттеулердің бөлінуі. Суреттеулер ауданына қарап екіге бөлінеді: жалқы суреттеу һәм жалпы суреттеу. Әғар біз жалқы бір затты суреттесек, жалқы суреттеу деп аталады. Мысалы, Сәрсенбай деген бір жалқы адамды суреттеу болады. Ал енді, біз бір-біріне үқсаса, тұқымдас көп затты суреттесек,— жалпы болады. Мысалы, жалпы сиырды суреттеу жалпы суреттеу болып шығады.

Суреттеулер ішіне қарап тағы екіге бөлінді. Жабайы һәм күрделі суреттеулер. Заттың өзін емес, сынын ғана суреттеу жабайы суреттеу деп аталады. Мысалы, қаралықты немесе қыздықты суреттеу сықылды. Ал енді, затты барлық сындарымен суреттеу күрделі суреттеу деп аталады. Мысалы, қара сиыр, жирен атты суреттеулер сықылды.

Баланың суреттеулері. Бір затты дұрыс суреттей алу үшін сол заттан адам жанында көп әсерлену болу шарт. Егер бір заттан бірлі-жарым ғана әсерлену болса, ол уақытта заттың барлық сыны жанда қалмайды. Баланың әсерленуі әлсіз. Бұл — бір. Сыртқы заттармен бала жаңа танысып келеді, яғни балада әсерлену әлі көп болған жок. Бұл — екі. Міне, осы сәбәптардан бастапқы кезде баланың суреттеулері дұрыс болмайды. Жас балада бір заттан әсерлену болғанда, заттан түгел әсерлену емес, сол заттың бір, балаға жат көрінген, сынынан ғана әсерлену болады. Мысалы, бала қаныттан әсерлену алғанда қанытты қатты, ақ зат деп емес, тура тәтті бір зат деп қана біледі. Сондықтан ол екеуі де тәтті болғандықтан қант пен кәмпітті айыра алмайды.

Балада дұрыс суреттеу болу үшін оның жанында көп һәм ашық әсерленулер болу шарт. Сондықтан тәрбияшы баланы көп заттан әсерлендіруге, әсерлендірген соң дұрыс һәм ашық суреттеуге иждаһат қылу керек.

Суреттеулер ассоциациясы

Біздің жанымызда сансыз көп суреттеулер бар. Осы суреттеулер қанша көп болғанымен, біз оларды бір-біріне араластырып, шатастырып алмаймыз. Мұның сәбәбі біз суреттеулерді байлам-байлам қылып байлаймыз да, жанымыздың әр түкпіріне тастаймыз. Бізге бір байламның ішіндегі бір суреттеу керек болса, біз сол суреттеуді алып келміз. Бұл суреттеу анау, өзімен бірге байлаулы тұрған суреттеулерді бірге ала келеді. Міне, осы суреттеулерді бір-біріне байлау суреттеулер ассоциациясы деп аталады. Бірақ суреттеулерді беталдына бір-бірімен байлай беруге болмайды. Байлаудың, яғни ассоциацияның белгілі жолдары бар. Олар: 1) жақындық ассоциациясы; 2) тұқымдастық ассоциациясы.

Жақындық ассоциациясы

Бір уақытта, яғни бірінің артынан бірі болған әсерленулерді біз бір байлам қылып тастаймыз. Яғни сол бір уақытта, яки бірінің артынан бірі болған әсерленулердің біреуін суреттегенде, сонымен бірге байланған әсерленулер өздері келіп суреттеледі. Жақындық ассоциациясы дегеніміз осы. Жақындық ассоциациясы екі түрлі болады: 1) көршілестік ассоциациясы һәм 2) замандастық ассоциациясы.

Көршілестік ассоциациясы. Біз бір затты суреттесек, сол заттың жанында тұрған басқа заттарды да суреттемей қоймаймыз. Мысалы, біз киіз үйдің оң жақ босағасында тұрған кебежені суреттесек, соның жанында тұрған қазан, ошақ, шелек, астау өздері ана кебежеге еріп келіп суреттеледі. Балада осы көршілестік ассоциациясы күшті болады. Мұның сәбәбі бала, басқа сезім құралдарына қарағанда, көзді көп жұмсайды. Балаға не нәрсе үйретсең де, көрсетіп (наглядно) үйрету керек екендігі осыдан. Балаға берілетін кітаптың әрі харфпен басылуы және осыдан көршілестік ассоциациясы балаға әсіресе жағрафия оқығанда, көп көмек көрсетеді. Картадан бала бір жерді атаса, соның жанындағы екінші жер көз алдына елестей қалады.

Замандастық ассоциациясы. Бір уақытта, яки бірінің артынан іле-шала болған суреттеулердің бірі келсе, басқалары да соған еріп келеді. Мысалы, біз ұстау үшін бір атқа құрық салғанымызды суреттесек, аттың үркіп кеткендігі, біраз барып тоқтағаны, біздің жүгендегеніміз өздері келіп суреттеледі. Замандастық ассоциациясы ба-

лаға, әсіресе тарих оқығанда, көп көмек көрсетеді. Бір нәрселерді, мысалы, өлең жаттағанда да, біз осы замандастық ассоциациясымен пайдаланамыз. Яғни белгілі бір сөздерді бірінің артынан бірін айтуға біздің кеңірдегіміз машинаша үйреніп қалған болады. Егер жаттаған өлеңді суылдатып айтып отырғанда тоқтай қалсақ, біз қазір жаңылып қаламыз.

Осы замандастық ассоциациясына ұқсас сәбәп ассоциациясы бар, яғни екі көрініс іле-шала бірінің артынан бірі келеді. Соңғы көріністің болуына әуелгі көрініс сәбәп болады. Сірінке сызсаң жарық болады, бірақ барлық, бірінің артынан іле-шала бірі болатын, екі көріністің әуелгісі соңғысының болуына сәбәп дсуге болмайды. Бұлай болуы қазақ айтқандай, мергеннің басуына құланның қасынуы тура келгеннен яки басқа бір сәбәптан болуға мүмкін. Мысалы, қонақ келген күні қой егіз тапса, қонақтың құттылығынан емес. Қой егіз қозыны қонақ келген соң көтерген жоқ қой, онан бәленше ай бұрын көтерген, қойдың егіз қозысын табуы қонақтың келуіне тура келіп қалады.

Бірінің артынан бірі болатын, екі көріністің біреуі біреуіне ылғи сәбәп болып отырады деп ұғу адамды зор қатаға түсіреді. Қазақтың неше түрлі ырымдары осы ката ұғудан туган.

Тәрбияшы баланы осы қатадан, яғни ырымшыл болудан сақтау керек.

Тұқымдастық ассоциациясы

Біз бір нәрсені суреттесек, соған тұқымдас, ұқсас екінші нәрсе, бір уақытта болмаса да, ана нәрсеге өзі еріп суреттеледі. Тұқымдастық ассоциациясы дегеніміз осы. Тұқымдастық ассоциациясы екі түрлі: 1) ұқсастық ассоциациясы һәм 2) қарсылық (контраст) ассоциациясы.

Ұқсастық ассоциациясы. Біз бір нәрсені суреттесек, соған ұқсас екінші нәрсені де суреттейміз. Мысалы, біз бір адамды суреттесек, сол адамымыз пішіні, сөзі, жүріс-тұрысымен біздің бір досымызға ұқсайтын болса, сонда біз мынау досымызды да суреттейміз.

Осы ұқсастық ассоциациясы бойынша оқуды тез һәм жақсы мінгіштеп алу үшін оқу материалын концентр қылып құрудың керектігі келіп шығады. Концентр бір фәнді бөлек-бөлек қылып, бірақ бірте-бірте зор қылып байлап, басқыштап, кеңейтіп оқыту деген сөз.

Қарсылық ассоциациясы. Бір нәрсені суреттегенде, соған тіпті ұқсамайтын қарама-қарсы нәрсені суреттеуге

болады. Қысты суреттегенде — жазды суреттеу, қараны суреттегенде — ақты суреттеу, байды суреттегенде кедейді суреттеу сықылды.

Бұл қарсылық ассоциациясы тұқымдастық ассоциациясына жатады. Сәбәбі: біз тұқымы жат екі нәрсені бір-біріне байлай алмаймыз. Яғни бір нәрсені суреттегенде соған қарсы болып тіпті тұқымы жат екінші нәрсе суреттелмейді. Мысалы, қысты суреттегенде, оған қарсы сиырды суреттемейсің бәлкі жазды суреттейсің.

Балаларды оқытқанда қарсылық ассоциациясының көп пайдасы тиеді. Бір нәрсені балаға ашық ұқтырмақшы болсаң, сол нәрсенің карама-қарсысын алып кел. Мысалы, жер ортасының ыстықтығын түсіндірмекші болсаң, солтүстіктің суығымен салыстыр.

Ес (зейін)

Ес нәм еске түсіру. Суреттеулерді жанның жоғалтпай сақтай білуі ес деп аталады. Ал енді, сақталып тұрған суреттеулерді бұрынғы түрі, бұрынғы ретімен жанның тірліп алып келе білуі еске түсіру деп аталады.

Әр адамның есі әр түрлі. Кейбіреулер тез алып, яғни тез жаттап алып, тез ұмытады. Кейбіреулер шабан алады, бірақ тез ұмытады. Кейбіреулер шабан алады, бірақ тез ұмытпайды. Кейбіреулер тез алады, сонда да ұмытпайды. Адамның білімді болуына, әрине, естің осы төртінші түрі, одан соң үшінші түрі пайдалы.

Адамның есі тағы төмендегі түрлерге бөлінеді:

1) *көру есі*. Көру есі күшті адам нәрсенің сыртқы түрін есінде ұстап қалады. Мысалы, таныс адамдарының пішіні есінде болады, аты, фамилиясы есінде болмайды. Яки бір шәкірт бір фәннің бір жерінен жауап беріп тұрғанда, сол фән кітабының айтып тұрған сөздер жазылған бетін көргендей болады.

2) *есту есі*. Есту есі күшті адам заттың дыбысын есінде ұстампаз болады. Мысалы, кейбір адам таныс адамдарының аты, фамилиясы, пішінін де ұмытып қалып, жалғыз даусын ғана есінде ұстайтын болады. Яки кейбір шәкірт сабақты өзі оқығаннан да мұғалімнің сөйлегенін тыңдағанда тез жаттап алатын болады. 3) *қозғалу есі*, яки мотор есі. Қозғалу есі күшті адам заттың қозғалуын есінде ұстайтын болады. Мысалы, кейбір адам таныстарының жүріс-тұрысын ұмытпайтын болады. Адамда осы ес түрлерінің біреуінің күшті болуы көбінесе тұқым қуалайды. Мысалы, әнші, домбырашы, өлеңшінің баласында есту есі күшті болады. Және бір адам көңіл

койған нәрселеріне есті болып, көңіл қоймағандарына ессіз болуға мүмкін. Мысалы, әленді тез жаттампаз болады. Атақты жаратылыс ғалымы Линней өсімдік аттарын жаттауға шебер болған да, шет тілдерді үйренуге тым-ақ топас болыпты.

Адам өмірі үшін естің керектігі. Ес өмір үшін аса керек. Ес болмаса, бүгін жаттағанын бүгін ұмытып тұрса, өмірінде адамның білімі артпас еді. Адам адам да болмас еді. Ес болса ғана адам білімді бола алады, ес болса ғана адам дұрыс ойлай алады. Ес неғұрлым мол, бай болса, ой да терең болады. Терең ойлы адамдардың аса есті болғандығы бізге тарихтан белгілі. Балада ес болмаса, оған ешбір нәрсе үйретуге мүмкін емес. Сондықтан тәрбиеші баланың есті болуына аса көп күш жұмсау керек.

Баланың есі. Ересек адамның есіне қарағанда баланың есі тым әлсіз. Бала тез ұмытады. 2—3 жасар бала аз уақыт ата-анасынан айырылып тұрса, оларды танымай қалады. 9—12 жасар бала шет елде ана тілін бір жолата ұмытып қалады. Бала ұмытып қалып, бір нәрсенің атын қайта-қайта сұрай береді, бір көрген нәрсесін қайта-қайта қарай береді.

Ес түрлерінен балада есту есінен көру һәм қозғалу есі күшті.

Есті өркендету жолдары. Есті өркендету үшін төмендегі шарттардың орындалуы керек:

1) *әсердің күштілігі.* Әсер күшті болса, есте ұзак ұсталады. Мысалы, қатты дауыл, сұрапыл боран сықылды күшті көріністер тез ұмытылмайды. Қатты дауыспен анық үқтырылған сабақ баланың есінен шықпайды. Бір сабақтан бала күшті әсер алу үшін, баланың сол сабаққа құмар болуы шарт. Баланы құмар қылу үшін мұғалім өзі құмар болу керек. Мұғалім сабақ бергенде өзі есіней түсіп, ыңылдап тұрса, шәкіртте құмарлық бола ма?

2) *сыртқы сезімдердің көбінің қатынасуы.* Бір затпен танысқанда сыртқы сезімдердің көбі қатынасса, ол зат ұмытылмайды: Балаға бір нәрсені білдіру керек болғанда, осы жолды ұстау керек. Яғни, мүмкін болғанша, баланың сыртқы сезімдерінің көбін қатыстыру керек. Мысалы, бір заттың түрін де көрсет, дыбысын да естірт, ұстатып та көр, иіскет, дәмін татқыз, сипат, суретін салғыз. Баланың жаратылысының әзі осыны тілейді. Бала өзінің көрген нәрсесін ұстағысы келеді, естіген нәрсесін көргісі келеді. Ұстаған нәрсесінің дәмін

татқысы келеді. Осы жолды ұстағанда баланың білімі берік болады. Мысалы, дұрыс жазу үшін күр ережелерді білу жетпейді. Қолдың, көздің, құлақтың әдеттенуі шарт.

3) *жаңа білімді бұрынғы біліммен байлау.* Бір нәрсенің еске тез алынуы һәм естен тез шықпауы үшін, ол нәрсенің бұрын есте бар нәрсеге байлануы шарт. Мысалы, саудагер заттардың бағасын есте ұстамаз келеді. Мүғалім осыны ескеру керек, яғни бір нәрсені бала есіне тез алсын һәм ұзақ ұстасын десе, балаға жаңа беретін білімді жат күйінде бермесін, баланың бұрынғы таныс білімдеріне байлап берсін.

4) *пысықтау.* Бала жаңа білімді неғұрлым көп пысықтаса, есінде сонша берік болып қалады. Бұрынғы рум (рим — Ү.Ә.) елінен қалған дұрыс мәтел бар: “Пысықтау — білімнің анасы” деген. Мүғалім балаға оқытқан нәрсесін көп пысықтату керек. Бірақ, мүғалім, құрғақ жаттатуға кірісіп, баланы бұзып алып жүрме.

Осы жоғарыда айтылған шарттар табылмаса, адам ессіз, ұмытшақ болады.

Бірақ психология фәні адамда бір жолата ұмыту болмайды дейді. Яғни адам бір білген нәрсесін бір жолата ұмытпаса керек. Тек кейбір нәрселерін еске түсіру қиын болады дейді.

Адамның жасында(ғы) өзгеріске қарап ес өзгерісі. Бастапқы кезде нәрсені еске шабан алып, тез ұмытады. Естің аса күшті болатын кезі 7 мен 15 жас арасы. Сыртқы дүниемен, адамзат тұрмысымен жаңа таныс болып келе жатқанда адам бар нәрсені білуге, бар білгенін еске ұстауға ұмтылады. Естің қатысуын қатты керек қылатын ғылымдарды үйретуге нағыз қолайлы шақ — осы, 7 мен 15 арасы. Бұл жеткіншектік шағы деп аталады. Бұл жасында бала өмірлік білім даярлайды. Яғни бұл жасында баланың міндеті ой жүгіртіп, білімді іске асыру емес, білімді молайта беру, даярлай беру, бар нәрсені еске ала беру. Ал енді, жігіттік жасында адам жаңадан жаттай беруге емес, бар білімді оймен тереңдетуге ұмтылады.

Жігіттіктен соң соңғы кекселік шағында адам ойын белгілі бір бетке салып, өзінің ұстаған жолына қатынасы бар нәрселерді ғана еске алатын болады. Ал енді, шалдық шағында адамның есі бірте-бірте сөне бастайды. Бір нәрсені тез еске алмайтын, алса, тез ұмытып қалатын болады. Шалдық шағында адамның жас күніндегі істері көзге елестей береді. Шалдардың жастық шағын кенес

қыла беретіні сол. “Балаларым, тегі мен қартайсам керек, жастықтағы істерімді көп айта беретін болдым-ау!” — депті Абылай хан.

Қиял

Қиял ұғымы. Жанның өзінде бұрыннан бар суреттеулерден жаңа суреттеулер жасай алуы қиял деп аталады.

Мысалы, қанатты ат, яғни гүлпар болады деп қиял қылу, жеті басты адам, яғни жалмауыз болады деп қиял қылу сықылды.

Бірақ адам жанында тіпті болмаған суреттеулерден сурет жасай алмайды. Мысалы, тума соқыр заттардың түстері туралы қиял жүргізіп, түстерді ешбір уақыт біле алмақ емес.

Еріксіз һәм ерікті қиял. Әгәр жанымыздағы суреттеулерді біз билемей, суреттеулер бізді билеп алып кетсе, яғни жанымыздағы суреттеулерден жаңа бір суреттеу жасаймыз деп өзіміз қайрат жұмсамай, бар суреттеулерден жаңа суреттеулер өздері жасала берсе, міне, жанның осы ісі, яғни бұрынғы суреттеулерден жаңа суреттердің өз еркімен жасалуы еріксіз қиял, бос қиял, яки мечта деп аталады. Оғу отырып берекесіз бос қиялға батып отыру, яки ұйықтап жатқанда түс көру сықылды. Ал енді, жанымызда бар суреттеулерден жаңа суреттеуді қайрат жұмсап өзіміз тілеп жасау ерікті қиял, берекелі қиял, яки фантазия деп аталады. Мысалы, Міржақып Дулатовтың “Бақытсыз Жамалын” алайық. Дәл романда суреттелгендей Жамал деген қыз қазаққа болған емес шығар. Бірақ Нүрила, Сагила, Ақкыз, Ақбала... деген қазақ қыздары бар. Осы, сүйгенімен қосыла алмай, қосылса бақытты өмір сүре алмай, сар даланы көз жасымен көл қылатын қазақтың сорлы қыздарын оймен бірге жинасаң, солардың бәрінен сорлы, бәрінен бақытсыз Сәрсенбайдың Жамалы келіп шығады. Міне, Міржақып жанында бұрыннан бар суреттеулерден, яғни Нүрила, Сагила, Ақкыз, Ақбала... суреттеулерінен жаңа суреттеуді, яғни бақытсыз Жамал суретін қайрат жұмсап, өзі тілеп жасап отыр.

Фантазия төмендегі жолдармен жасалады:

1) заттардың өздерін, яки олардың бір мүшелерін зорайту яки кішірейтумен, мысалы, біз бойы бір тұтам ергежейлі деген адам болады екен деп төбесі көкке тиіп жүретін алып болады екен, жалғыз көзді, яки жеті басты жалмауыз болады екен деп қиял қыламыз. 2) әр заттың түрлі мүшелерін алып қосумен, мысалы, адам

басты, ит кеуделі, жылан құйрықты бір жануар болады-мыс деп қиял қылу сықылды. 3) реті келгенде өздері де жиыла алатын көріністерді бір суретке жиюмен, түрлі адам мінездерін бір адамға жиюмен. Мысалы, Міржақып, Нұрилла, Сағилла, Аққыз, Ақбалалардың мінсін һәм олардың тұрмыстарында болған көріністерді, оқиғаларды Жамалға жинап отыр. Міржақып қолдан жасамай-ақ сондай мінезді, сондай тұрмысты Жамал деген қыздың шынында да болуы да мүмкін.

Адам өмірі үшін фантазияның керектігі. Фантазия — өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі діңгегі. Фантазиясыз адам — тұсаулы есек. Фантазия ақылды кеңейтеді. Фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табуға мүмкін емес. Фантазия құлықты түзеді. Біз құлықсыз адамның орнына өзімізді қойып, құлықсыздықтан жиренеміз. Фантазия әдемілік сезімін тереңдетеді: біз неше түрлі әдеміліктерден фантазия арқылы ғана ләззат ала аламыз. Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналмақ. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қыла алатын, бізді арсыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін — сол фантазия. Осы фантазияны қазақтың терең сыршыл ақыны Жаһінгерей (Шәңгерей — Ү.Ә.) Бөкеев мынадай деп суреттейді:

Таудағы тас ұядан,
Лашындай сарққан қиядан,
Шалқып сөзім шығады.
Обласам, фікір-қиялдан
Аспалап қиял кетеді.
Шыққан оқтай жаядан.
Жасындай барып жалт етіп,
Көк қап ұсын атады,
Жарығына алданып,
Дидарға қадам басады...

Баланың қиялын-фантазиясын тәрбия қылу жолдары. Біз жоғарыда қиял деген — жандағы бар суреттеулерден жаңа суреттеу жасау дедік. Бұдан көрінеді: қиял терең һәм бай болу үшін жанда суреттеулер көп болу керек екен. Адам неғұрлым білімді, тәжірибелі болса, қиялы да сонша бай болмақ. Міне, осы сәбәптардан баланың қиялы терең, бай болсын десек, оның білімді болуына иждиһат қылу керек. Бала тұрмыспен көзбе-көз таныссын, оның есінде, жанында көп білім болсын, жан-жануардың тұрмысын бақыласын, жаратылыстың тұрмы-

сымен таныс болсын. Міне, сонда баланың қиялы өткір
нәм бай болмақ.

Қиялды өркендетудің екінші жолы — баланы қиялды
аса керек қылатын ғылымдармен таныс қылу: әдебиет,
тарих, жағрафия, жаратылыс сықылды.

Сөз арасында арнап қазақ баласының қиялы туралы
бір-екі сөз айтып өтейік. Жаратылыстың күшағында, ме-
руерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл
кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп,
жылмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп,
сары сайран далада туып, өсетін қазақ баласының қиялы
жүйрік, өткір, терең болуға тиісті. Бірақ қазақ қиялы
тәрбия көрген жоқ, әлі тағы, әлі бала. Біз күндер, жыл-
дар өткен соң қазақ қиялы тәрбия алып, тереңдеп,
адамзат дүниесінің көгінде бір жарық жұлдыз болар деп
иманымыз көміл.

Тағы бір сөз. Орыс учительдерінің аузында жәна со-
лардан сабақ алған қазақ оқығандарының аузында бір
сөз бар: қазақ баласы әдебиет, тарих сықылды
ғылымдарға зерек болмайды, балки математика, есеп
фөніне зерек болады деген. Мен бұл фікірді ката ма деп
ойлаймын. Менің ойымша, қазақ баласы математикаға
емес, әдебиет, тарих, жағрафия, жаратылыс сықылды
ғылымдарға зерек болуға тиісті. Дәлелім, қазақ баласы-
ның жаратылысы осыны тілейді. Баланың атаға тартуы
рас болса, сыйқырлы даланың баласы — қазақ баласы
да қиял құмар болуға тиісті. Яғни ол әдебиет, тарих
сықылды қиялды көп керек қылатын ғылымдарға ұмты-
луға тиісті. Ал енді, орыс школасында оқыған қазақ ба-
ласының математикашыл болуы: әдебиет, тарих сықылды
ғылымдарды сөйлеуге, жазуға орыстың тілін білмеген соң
қазақ баласы тіл керек қылмайтын математиканы, есепті
айналдырмағанда қайтсін.

Баланың фантазиясы нәм оның өркендеуі

Балада қиял, әрине, оянады. Бірақ оның жанында су-
реттеулер аз болғандықтан, қиялы да бай емес.
Әйткенмен де бала әсерленімпаз болғандықтан, оның аз,
тайыз қиялы ашық, жанды болады. Бала түсін өнім деп
біледі. Балаға дүниедегі бар заттың бәрі жанды сықылды
көрінеді. Баланың түйсінуінше, дүниеде мүмкін емес
нәрсе жоқ, бәрі мүмкін, бәрі болатындай. Бала ертегінің
бәрі шын деп ұғады. Жоғарғы ерні қыбырлап, төменгі
ерні жыбырлап Қобыландының Тайбурылы сөйлейді де-
сек, көк ешкінің құйрығы жұлынып қалған соң, бір

күйыршық бала болыпты десек, қотыр тай құрық салғанда құнан болыпты, жүгендегенде дөнен болыпты, ерттегенде бесті ат болыпты десек, бала осылардың бәрін шын көреді.

Ертегі. Жан тұрмысы өркендеу үшін, яғни ойы, ақылы кеңейіп, құлқы түзеліп, тілі баю үшін, жас балаға ертегі — тым қымбат нәрсе. Бала ертегіні жан, тәнімен тыңдайды, ертегіге шын көңілімен нанады. Бала құрғақ ақылды ұқпайды, жаңдандырып, суреттеп алып келсең — ұғады. Мысалы, балаға өтірік айтпа деген құрғақ сөзің желге айтылғанмен бірдей. Егер сен балаға өтірікші туралы ертегі айтсаң, сол ертегіде өтірікшінің өтірігінен қор болғанын, зиян көргенін суреттеп алып келсең, міне, бала өтірік айтпау керек екендігін сонда ұғады. Қысқасы, балаға ертегі — тым қымбат нәрсе. Бірақ ертегінің ертегісі бар. Кейбір ертегілер баланы бұзудан басқаға жарамайды. Мысалы, дию, пері, жалмауыз кемпір, аруақ көрден кебінің жалмап шығатын обыр, жып, шайтан сықылды ертегілерді балаға айту тіпті дұрыс емес. Мұндай ертегілер баланы бұзады, қорқақ, жасық қылады. Қазақтың баланы боқяі келеді, қызыл көз келеді десіп қорқытулары да тым-ақ жарамайтын іс.

Бала ойыны. Баланың қиялы әсіресе ойында жарыққа шығады. Ойын — балаға кәдімгідей бір жұмыс. Ойнағанда бала жаһындағы әсерлермен пайдаланады. Айналасындағы тұрмыста нені көрсе, соны істейді. Мысалы, қазақ баласы біреуі ат болып қашады, біреуі құрық салады. Шырпыларды тізіп-тізіп көш жасайды, балшықтан мал жасайды, қуыршақтан қыз жасап, таныстырады, күйеу келтіреді, құда түсіреді.

Жалқы һәм жалпы ойын. Тіпті¹ жас бала жалқы ойынды, жалғыз ойнауды жақсы көреді. Әлі тілі еркін жетілмегендіктен, ол басқа балалармен қатынаса алмайды. Ал енді, өскен сайын жалпы ойынды, бірігіп ойнауды жақсы көре бастайды. Жалғыз ойнаса, іші пысады. Жалпы ойын баланың тілінің өркендеуіне көп пайда. Бірігіп ойнағанда тоқтаусыз қозғалып, күліп, былдырлап сөйлей береді. Жалпы ойын мен жалпы тұрмысқа, яғни басқа адамдармен бірігіп тұруға үйренеді. Өзінің сөзін, тілегін біреуге тыңдатып, басқаның сөзін, тілегін өзі тыңдап, қысқасы, біріккен тұрмыстың бірінші шарты — жалпы заңдарды орындап, атқарып үйренеді. Ал енді, жалқы ойын, яғни жалғыз ойнау баланың алаңғасар,

¹ Тым жас, өте жас деген мағынады.

еліктегіш болмай, өз ісіне ынталы, тиянақты болуына пайдалы. Бірақ осы екі түрлі ойынның екеуінің де кемдік жағы бар. Ылғи жалғыз ойнап үйренген бала тағы менменшіл болып, ылғи көппен бірге ойнап үйренген алаңғасар, тиянақсыз, еліктегіш болып шығуға мүмкін. Сондықтан абзалы — ойынның екі түрін кезекпен ауыстырып отыру.

Осы екі түрдің қай түрімен болса да ойнап отырған баланың ойынның бақылауға тәрбиеші міндетті. Бірақ бақылаймын деп бүлдіріп алма. Бүлдіріп алу былай болады: былай ойна деп бұйырсаң, баланың ойынан ынтасын суытып аласың. Баланың ойынына үлкен адам кіріссе, балаға ойынның қызығы бітеді. Ойын — баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма. Баланы, бір нәрсені бүлдірмес үшін, тек шеттен бақыла. Есте болу керек: бақыла деген сөз — карауылда тұрған салдаттай қабағыңды тұйып, қақнып тұр деген сөз емес. Олай тұрсаң, бала ойнай алмайды. Егер енді баланың ойынына қатысқың келсе, өзін бала болып қатыс. Яғни ойындарына бөгет, оралғы болма. Балалар сенін ересек адам екеніңді сезбейтін дәражада болсын.

Ойыншықтар. Ойыншық деген сөз — баланың жанындағы суреттеулердің белгісі деген сөз. Балаға уқалауына көнетін, не қылса соған жарайтын жабайы ойыншық ұнайды. Әшекейлі ойыншық баланың ішін пыстырады. Балаға “нағыз қолайлы ойыншық — бір үйім күм” деген бір педагогтің сөзі — дұрыс сөз. Базардан алып келген әшекейлі бір ойыншығыңнан бірде құрық болатын, бірде ат болатын бір шыбық балаға көп артық. Әшекейлі жағ бір ойыншықпен бала сүйіп ойнамайды. Алады да, сымдырып тастайды. Және балаға көп ойыншық беру жарамайды. Олай болғанда, балада абай болмайды.

Ойлау

Ойлау ұғымы. Әсирлену, суреттеу, еске түсіру қиял жүргізу арқылы біз бір затты түгелімен білеміз, яки оның бөлімдерін, мүшелерін білеміз. Мысалы, мен бір жылқыға қараймын, оның бар мүшелерін, ол мүшелердің қандай екенін һәм қандай қызмет атқаратынын байқаймын. Осылай тексеріп қараған соң, сол жылқы көз алдымнан кетсе де, мен оны суреттей аламын. Бірталай заман өтсе де, мен оны еске түсіре аламын. Егер көп жылқыны көрген болсам, қиял жүргізіп, басқа түрлі жылқыда (жылқыны да — Ү.Ә.) суреттей аламын.

Мысалы, биік арғымақ жылқы болар деп ойлаймын. Міне, менде осы жоғарыда айтылған жан көріністері болса, мен жылқыны білген боламын. Тағы мен жылқыны қарап, тексеріп тұрып мынадай нәрселер істеймін: жылқыға мына мүшелер неге керек екен, мына бір мүше болмаса, жылқыға не болар еді деп ойлаймын, яғни жылқының мүшелерінің арасындағы байламды табамын. Бұл ғана емес, тағы ойлаймын: жә, жылқының мүшелерінің арасында мынандай байлам бар екен, бұл жылқының мүшелері қойдың мүшелеріне ұсай ма?— ұсайды (ұқсайды.— Ү.Ә.) Жылқының ана мүшесі қойдың ана мүшесіндей, мынасы мынасындай. Е, қой мен жылқы екеуі де төрт аяқты жануар екен деймін. Енді мен жылқыны жалғыз біліп қана тұрмам жоқ, ұғып тұрмын. Яғни жылқының мүшелері арасында қандай байлам барын, жылқы мен басқа төрт аяқты жануар арасында қандай ұқсастық, қандай айырма барын мен ұғып тұрмын. Міне, осы заттарды ұғу үшін жұмсалатын жан көрінісі ойлау деп аталады. Ойлау — ұғым, күкім¹ һәм ой тізулерді жасаумен болады. Енді осы үшеуін шешейік.

Ұғым һәм оның жасалуы. Бір-біріне ұқсас бірнеше заттарды суреттесек, біз сол заттарды бір-бірімен салыстырамыз. Мысалы, біздің жанымызда суреттері бар көп адамды біз бір-бірінен айырамыз. Сәбәбі оларды бірінен-бірін айыратын сындары бар. Бірақ сол адамдардың айыратын сындары болған сықылды соларды бірін-біріне ұқсататын да сындары бар. Дене бітімдері сықылды. Әрине, салыстыру үшін заттарды тап тапта алсақ, олардың ұқсастықтары көп болады. Әгәр кең тапта алсақ, ұқсастықтары аз болады. Мысалы, жылқы мен сиыр арасындағы ұқсастықты табу оңай. Сәбәбі араларында ұқсастық көп. Ал енді, жылқымен ағаш арасындағы ұқсастықты табу қиын. Сәбәбі араларында ұқсастық аз. Қысқасы, біз бір затты бір затпен салыстырғанда, олардың әрқайсысының өздеріне ғана арналған дербес сындарын алып тастап, ортақ сындар ғана аламыз. Ортақ сындарды екеуіне де жабамыз, ортақ сындарды жалпылаймыз. Яғни екі заттың яки көп заттың ортасынан оймен жасалған бір зат шығады. Мысалы, мен адам туралы ойлаймын. Сәрсенбай, Бейсенбай, Фахртден, Иван

¹ Күкім — логикалық термин; қазіргі қазақ терминологиясында оның орнына пікір сөзі қолданылады. Ал осы тақырыптың екінші абзацындағы и е термині с у б ь е к т (лат. — бастауыш), а й т ы л ы с термині п р е д и к а т (лат. — баяндауыш) ұғымдарының орнына қолданылған.

туралы емес, жалпы адам туралы. Сонда мен Сәрсенбайдың кара шашын, Фахртденнің сопақ басын, Иванның сары сакалын, яғни солардың әрқайсысының дербес сындарын алып тастап, бәріне ортақ сындарды, мысалы, екі аяқты, екі қолды болуы сөйлей, ойлай білуі сықылды ортақ сындарды аламын. Міне, осы көп заттардың ортақ сындарын алып жия білу, екінші түрлі айтқанда, зат туралы ой ұғым деп аталады.

Ұғым мен суреттеу арасындағы айырма. Суреттеу қашанда болса жалқы болады, яғни бір затты суреттеу деген сөз — сол затты белгілі бір орында, белгілі бір уақыттағы түрімен, барлық сындарымен тірілтіп алып келу деген сөз. Мысалы, адамды суреттеу деген не Сәрсенбайды, не Бейсенбайды, әйтеуір дербес бір адамды, суреттеу болып шығады. Белгілі бір түрсіз жалпы адамды суреттеуге мүмкін емес.

Ал енді, ұғым жалпылықты тілейді. Жалпыламасаң, яғни бір тап заттардың әрқайсысының дербес сындарын алып тастамасаң, ұғым болмайды. Мысалы, жылқы туралы ұғым — әр жылқының дербес сындарын, торылығы, көктігі, жалдастығын, қайқылығын сықылды алып тастасаң ғана болады. Яғни ұғым болу үшін заттардан алып жалпы зат жасау керек. Бірақ дүниеде жалпы зат болмайды. Мысалы, дүниеде жалпы жылқы жоқ. Не көк, не кара... Сондықтан ұғым — ойдың ғана ісі. Ұғымды оймен ғана жасауға болады.

Ойлау мен қиял арасындағы айырма. Қиял суреттеулерден жасалады. Ал ойлау болса ұғымдардан жасалады. Мысалы, Қобыландының Тайбурылы туралы біз ойламаймыз, қиял жүргіземіз. Жалпы жылқы туралы біз қиял қылмаймыз, ойлаймыз. Қиял — суретті, жанды көрініс. Ойлау — белгілі бір тірі суретсіз жалаңаш көрініс. Қиял мен ойлау арасындағы айырма — осы.

Ұғымның іші һәм ауданы. Бір ұғымды басқа ұғымдардан айыратын сол ұғымның сындары ұғымның іші деп аталады. Сол ұғымға кіретін заттар ұғымның ауданы деп аталады. Мысалы, күс деген ұғымның сыны, яғни ұша алатыны, тұмсығы, қанаттары — бұлар іші болады. Ал енді, күс деген ұғымға кіретін заттар: торғай, қарға, бүркіт, үйрек... ұғымның ауданы болады.

Ұғымның іші мен ауданының арасы. Іші мен ауданын салыстырғанда әр ұғым әр түрлі. Іші пен аудан арасында қарсылық бар, яғни ұғымның іші неғұрлым кең болса, ауданы сонша тар болады. Ал енді аудан

неғұрлым кең болса, іш соңша тар болады. Адам һәм казак, ағаш һәм қайың деген сықылды.

Ұғымдардың ішине қарап бөлінуі. Әгар да ұғымның бір ғана сыны болса, ондай ұғым жабайы ұғым деп аталады. Мысалы, тәттілік деген ұғымның бір ғана сыны бар — тәттілік. Олай болса, тәттілік деген ұғым — жабайы ұғым. Ал енді, ұғымның сыны көп болса, ондай ұғым күрделі ұғым деп аталады. Мысалы, ағаш деген ұғымның сыны көп, сондықтан ол — күрделі ұғым. Әгар бірнеше ұғымдардың бір, яки бірнеше ортақ сындары болса, мұндай ұғымдар ұқсас ұғымдар деп аталады: қасқыр, түлкі сықылды. Әгар бір ұғымның сындары екінші ұғымның сындарына қабысатын болса, мұндай ұғымдар қабысатын ұғымдар деп аталады. Хайуан һәм жануар, казак һәм алаш сықылды. Ортақ сындары болмаған ұғымдар ұқсамайтын ұғымдар деп аталады: адам һәм тас сықылды. Сындары бір-біріне қарсы болған ұғымдар қарсы ұғымдар деп аталады: жақсылық, жауыздық сықылды.

Жалаңаштау¹. Біз жылқы, ағаш, адам сықылды заттар туралы ғана ойламаймыз. Сол заттардың қаралық, аласалық, көрілік, қайырымдылық сықылды сындары туралы да ойлаймыз. Яғни біз затты жалаңаштап, сынын бөліп алып, сол сынды жеке бір зат сықылдандырып ойлаймыз. Заттардың сынын заттардан бөліп алып, сол сынды жеке бір зат қылып ойлау жалаңаштау деп аталады. Осы заттан бөлініп алынған сын ұғымы жалаңаш (абстракт) ұғым деп аталады. Қаралық, алыстық, жақсылық сықылды барлық сындарымен алынған зат ұғымы киімді² (конкретно) ұғым деп аталады: жылқы, ағаш, мұрын сықылды.

Ұғымдардың қоғамына қарап бөлінуі. Көп заттарды қоғамына алатын ұғым жалпы ұғым деп аталады. Қоғамына санаулы заттар ғана алатын ұғым дербес ұғым деп аталады. Қоғамына бір-ақ затты алатын ұғым жалпы ұғым деп аталады. Жалпы ұғым дербес ұғымның тұқымы деп аталады. Дербес ұғым жалпы ұғымның түрі деп аталады. Бір ұғым оны қандай ұғыммен салыстыруымызға қарап әрі жалпы, әрі дербес, әрі тұқым ұғым, әрі түр ұғым болуға мүмкін. Мысалы, “адам” деген ұғым “казак” деген ұғымға қарағанда жалпы һәм тұқым ұғым.

¹ Бұл сөз қазіргі терминологиямызда дерексіздерудіру (абстракция) деп алынып жүр.

² Киімді ұғым — қазіргі терминологияда нақты ұғым делініп қалыптасқан.

Ал енді, сол “адам” ұғымы “жаңды зат” деген ұғымға қарағанда дербес һәм түр ұғым.

Өзінің қоғамына басқа ұғымдарды алатын ұғым соның қоғамына кіретін ұғымдарға қарағанда бағындырушы ұғым деп аталады. Ал енді, бағындырушы ұғымның қоғамына кіретін ұғымдар бағынушы ұғым деп аталады. Жоғарғы бір ұғымға бір дәрежада бағынатын ұғымдар бірге бағынатын ұғымдар деп аталады. Мысалы, “ағаш” ұғымы терек, қайың, қарағайға қарағанда бағындырушы ұғым; терек, қайың, қарағай — бағынушы һәм бірге бағынушы ұғымдар.

Жалпылау һәм шектеу. Дербес ұғымдардан жалпы ұғым жасау жалпылау деп аталады. Мысалы, біз ағаштардың, шөптердің, гүлдердің дербес сындарын алып тастап, ортақ сындарын ғана алып, өсімдік деген жалпы ұғым жасаймыз. Ал енді, жалпы ұғымдардан дербес ұғымдар жасау шектеу деп аталады. Мысалы, біз өсімдік деген жалпы ұғымға сындарды қоса-қоса, қайың деген дербес ұғым жасаймыз.

Категория. Біз ұғымдарды жалпылай-жалпылай ең жалпы, ең жоғарғы ұғымға жетеміз. Ең жалпы, ең жоғарғы ұғым категория деп аталады. Категория үшеу:

- 1) зат (адам, жануар, тас, зат)
- 2) сын (түс, түр, сыны)
- 3) іс (сөйлеу, болу, істеу)

Хүкім

Хүкімнің жасалуы. Ұғымдарды жеке-жеке ойлаған сықылды, біз оларды бір-біріне байлап та ойлаймыз. Яғни біз екі ұғымды қатар алып, сол екеуінің арасында не байлам барын, не байлам жоғын табамыз. Мысалы, бізде “жылқы”, “шабу”, “үшу” деген үш ұғым бар. Біз осы үш ұғымды бір-біріне байлап байқаймыз да, “жылқы” ұғымына “шабу” ұғымын байлау мүмкін екенін тауып, “жылқы шабады” дейміз. Сол “жылқы” ұғымына “үшу” ұғымын байлау мүмкін емес екенін тауып, “жылқы үшпайды” дейміз. Осы — екі ұғым арасында байлам жасау күкім деп аталады.

Хүкім берілген ұғым — не деп, неге жапсырылған ұғым айтылыс деп аталады. Айтылыс иенің ісін көрсеткендіктен, ол күкімнің іші деп аталады.

Ұғым мен күкім арасындағы айырма. Бір заттың ұғымын ойлағанда, сол заттың сыны заттың өзімен бірге, яғни зат сыныммен қосылып, бір зат болып ойланады. Ал енді, сын заттан жеке ойланып, біз сол жеке сынды

затқа алып барып не бекітеміз, болмаса заттан сол сынды алып тастаймыз. Мысалы, “кызыл сиыр” деген сөз ұтым болады. “Сиыр кызыл” деген hükim болады. Біріншіден сиыр деген заттың кызыл деген сынын затпен бірге ойлап отырмыз. Екіншіден сиырга кызыл сынын шеттен алып келіп бекітіп отырмыз.

Хүкімдердің бөлінуі. Хүкімдер былай бөлінеді:

1) жасалуына қарап, 2) қоғамы яки санына қарап, 3) іші яки сынына қарап, 4) не мен айтылыс арасындағы байланысқа қарап, 5) hükimнің шындық дәрежесіне (модальность) қарап.

1) hükimнің жасалуына, яғни біз неге айтылысты қайдан алып отырмыз, соған қарап екіге бөлінеді:

а) *шешпе hükim (анализ hükimі).* Әгер да біз неге сол неің өзінің ішіндегі сынды айтылыс қылсақ, шешпе hükim жасаған боламыз. Көмір кара, қар суық деген сықылды.

ә) *қоспа hükim (синтез hükimі).* Әгер да біз бір неге сол неің өз ішінде жоқ бір сынды айтылыс қылсақ, қоспа hükim жасаған боламыз. Құлақ құлдыр, шаш сары деген сықылды.

2) қоғамы яки санына қарап hükim үшке бөлінеді: а) *жалпы hükim.* Әгер да не, қоғамы таратылмай, өзіне бағынатын дербес ұғымдардың бәрімен кәдімгі күйінде алынып, hükim жасалған болса, мұндай hükim жалпы болады. “Адам ақылды” деген сықылды. ә) *дербес hükim.* Әгер неің бұрынғы қоғамы таратылып алынып hükim жасалған болса, бұл hükim дербес болады. “Кей алам ақын болады” деген сықылды. б) *жалқы hükim.* Әгер неміз жалқы болса, hükim де жалқы болады. “Абай ақын болған” деген сықылды.

3) Ішіне яки санына қарап hükim екіге бөлінеді: а) *бекітетін hükim* айтылыс, яғни сын неге жабастырылып бекітілсе, бекітетін hükim болады. “Жылқы шабады” деген сықылды.

ә) *бекерлейтін hükim.* Айтылыс неге бекітілмей, бекерленсе, бекерлейтін hükim болады. “Жылқы ұшпайды” деген сықылды.

4) не мен айтылыс арасындағы байламға қарап үшке бөлінеді: а) *кесімді hükim.* Әгер да сын (айтылыс) затқа (неге) күдіксіз, шартсыз байланатын болса; “адам өледі” деген сықылды; ә) *шартты hükim.* Әгер да сын затқа белгілі бір шарттармен ғана байланатын болса, “қалауын тапса, қар жанады”, “жаз жетсе, қар ериді” деген сықылды. б) *бөлмелі hükim.* Әгер да затқа бірнешесі

жапсырылып, бірақ қайсысы екені көрсетілмесе, яки бір айтылысқа бірнеше не көрсетілсе, “мынау әйел не үл табар, не қыз табар”, “я мақсұт, яки өлім — екіден бір” деген сықылды.

5) шындық дәрежасына қарап хукім үшке бөлінеді: а) мүмкін хукім. Әгер да айтылысты иеге байлаудың мүмкін екендігі ғана көрсетілсе, “мүмкін марста халық бар шығар”, “сар далада адасып, суық кебін жамылып қалармын, кім біледі” деген сықылды. ә) шын хукім. Әгер да айтылыстың иеге тапсырылуы тәжірибе, бакылау, куәлік арқылы тексеріліп, шын деп табылса, “Ақмолла — қазақ ақыны”, “Ахмет Байтұрсынов” қазақ тілін көп тексерген”, “Абылай ақылды хан болған” деген сықылды. б) міндетті хукім. Әгер де дәлелдермен бекітіліп, бір сынның бір затта болуы міндетті болса, “суықтан су қатып, мұзға айналады” деген сықылды.

Хукімдер жоғарыда аталған бөлімдерге бөлінгенімен, бұл бөлімдер бір хукімге жиналып, бір хукімде әлденеше бөлім табылуға мүмкін. Мысалы, “қар — суық” деген хукім — әрі шешетін, әрі жалқы, әрі бекітетін, әрі киімді, әрі шын, әрі міндетті хукім.

Ой шығару, яки үйғару

Ой шығару қалай жасалады. Біз бір ұғымды екінші ұғымға байлап қойып, яғни хукім жасап қана қанағаттанбаймыз. Бәлки осы хукімді басқа хукімдермен салыстырып, осы хукімді анықтаймыз. Мысалы, біз “Сәрсенбай” хәм “өлу” деген ұғымды аламыз да, осы екеуінен шығатын “Сәрсенбай өледі” деген хукімді анықтау үшін, басқа хукімдермен салыстырамыз. Яғни “Сарсенбай” хәм “өлу” ұғымдарын “адам” деген ұғымға байлап қараймыз. Яғни былай ой жүргіземіз “Адам өледі. Сәрсенбай — адам. Ендеше Сәрсенбай да өледі” дейміз. Осында біз “Сәрсенбай өледі” деген жана хукімді ана бізге бұрыннан белгілі екі хукімнен шығардық, тугыздық. Міне, осы бір яки бірнеше хукімдерден жана бір хукім тугызу ой шығару деп аталады.

Ой шығару үш түрлі жолмен болады: 1) *дедукция*, 2) *индукция*, 3) *аналогия*.

Дедукция ойдың, бір жалпы заңнан дербес бір көрініске көшуі екінші түрлі айтқанда, жалпы ойдан жалқы бір ой шығару дедукция деп аталады. Мысалы, жалпы адамзат өледі деген ойдан Сәрсенбайдың өлетінін шығарамыз. Көп фәнді, әсіресе математиканы үйренгенде дедукцияның көп пайдасы тиеді. Жай тұрмыс үшін де

дедукция көп қолданылады. Мысалы, доктор әрбір аурудың жалпы сындарын білген соң, ауырып жатқан бір адамның ауруы не екенін табады.

Силлогизм. Дедукцияның көп қолданылатын түрі — силлогизм, яғни екі хукімнен жаңа бір хукім шығару. Жаңа шығарылған хукім нәтиже деп аталады. Нәтиже шығарылған екі хукім қазия деп аталады. Қазиялар һәм нәтиженің ішіндегі ұғымдар термин деп аталады. Былайша: нәтиженің айтылысы — зор термин, нәтиженің иесі — кіші термин, ал енді, қазиялардың ішінде болып, нәтижеде болмаған ұғым — орта термин деп аталады. Орта термин зор термин мен кіші терминді байлайды. Ал енді ішінде зор термин бар қазия зор қазия деп, ішінде кіші термин бар қазия кіші қазия деп аталады. Мысалы, “Адам өледі. Сәрсенбай — адам. Ендеше, Сәрсенбай өледі” деген сықылды силлогизмде “өледі” деген термин — зор термин, “Сәрсенбай” ұғымы — кіші термин, “адам” ұғымы — орта термин. “Адам өледі” — зор қазия, “Сәрсенбай — адам” — кіші қазия.

Толық һәм шолақ силлогизм. Үш бөлімі де түгел, яғни орта, зор қазиялары һәм нәтижесі бар силлогизм толық болады. Ал енді, екі қазиясының біреуі түсіп қалған силлогизм шолақ силлогизм (инимия) болады. Мысалы, біз “адам өледі, ендеше Сәрсенбай өледі” десек, кіші қазияны түсіріп қалдырып, шолақ силлогизм жасаған боламыз. Сөйлегенде көбінесе осы шолақ силлогизм қолданылады.

Силлогизмдердің бөлінуі. Силлогизмдер жабайы һәм күрделі аталып, екіге бөлінеді. Әгар да нәтиже екі хукімнен, яғни зор һәм кіші қазиядан ғана тудырылған болса, мұндай силлогизм жабайы деп аталады. Жабайы силлогизм өзі үшке бөлінеді: кесімді, шартты, һәм бөлмелі. Мысалдар: а) борышын жасырған бүледі. Сәрсенбай борышын жасырды, ендеше Сәрсенбай бүледі; ә) суық болса, су қатып қалады. Көлдің суы қатып қалды, ендеше суық болды; б) мынау жылқы не сенікі, не менікі. Жоқ, ол сенікі де емес, менікі де емес екен. Ендеше, мынау жылқы басқаныкі”.

Әгар бірнеше силлогизмдер қосылып, солардың бірінің нәтижесі екіншісіне негіз болып отырса, міне, осылай бірнеше силлогизмнен жасалған бір силлогизм күрделі силлогизм деп аталады. Мысалы, *Сәрсенбай — адам; әрбір адам өз ұлтын сүйеді* (бірінші силлогизм). *Сәрсенбай өз ұлтын сүйеді, өз ұлтын сүйген адам ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбан қылады; ен-*

леше, Сәрсенбай да ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбан қылады.

Күрделі силлогизмдерде, көбінесе сөйлеудің сұлу болуы үшін, ортадағы нәтижелер қалдырылып, ең соңынан бір-ақ нәтиже шығарылады. Яғни күрделі силлогизм қысқартылады. Қысқартылған күрделі силлогизм сорит деп аталады. Сенеке данышпанның сориты: “Есті адам қанағатты, қанағатты адам тиянақты, тиянақты адам көнтерілі, көнтерілі адам қайғысыз, қайғысыз адам бақытты. Ендеше; есті адам бақытты”.

Күрделі силлогизмдер де, жабайы силлогизмдер сықылды, кесімді, шартты һәм бәлмелі аталып үшке бөлінеді.

Силлогизмнің дұрыс болу шарттары:

1) екі қазияның біреуі бекітетін болу керек. Әйтпесе, екі бекерлейтін қазиядан нәтиже шықпайды. Мысал: “Адам — мал емес, маймыл — адам емес. Ендеше?”

2) екі қазияның біреуі екіншісіне қарағанда жалпы болсын. Әйтпесе, дербес қазиядан нәтиже шықпайды. Мысал: “Кейбір адам өнерлі. Кейбір адам мысық көз. Ендеше?”

3) орта термин екі қазиядан да болсын, болғанда бір мағынадағы бір ғана сөз болсын. Әйтпесе, нәтиже шықпайды. Мысалы: “Наурыз — ұлт мейрамы. Менің атым — Наурыз. Ендеше?”

Силлогизмнің керектігі. Силлогизмнің жан тұрмысы үшін пайдасы сол, негізгі бір заң бойынша толып жатқан көріністерді шешеміз. Дүниеде сансыз заттарды, толып жатқан көріністерді адам өзі сынап, өзі бақылап бітіре алмайды. Мысалы, дүние жүзіндегі бар адамның, болған һәм болашақ адамның бәрінің өлетіндігін адам өзі сынап бітіруге мүмкін емес. Біз бір адамның өлуі туралы үкім шығармақ болсақ, фәннің һәм кәрі тәжірибенің “адам өледі” деген үкімін аламыз да, “пәлен адам өледі” деп үкім шығарамыз. Бала “өтірік айту нашар” деген негізгі заңды білсе, өзі де өтірік айтпайтын болады.

Индукция. Ойдың дербес көріністерден жалпы көрініске көшуі, екінші түрлі айтқанда, жалқы ойдан жалпы ой шығару индукция деп аталады. Мысалы, біз бақылауымызша: Сәрсенбай, Бейсенбай сықылды адамдардың өлгенін біліп, “жалпы адам өледі” деген жалпы заң шығарамыз.

Индукция түрлері. Индукцияның екі түрі бар: толық һәм кем индукция. Әгер біз шығарылатын жалпы негізгі заңға кіретін көріністердің бәрін өзіміз сынап, бақылап барып жалпы заң шығарсақ, біз толық индукция арқылы шығарған боламыз. Мысалы, біз бір жылдағы он екі айдың әрбір айының күнін санап, ешбір айда отыз бір күннен артық күн болмайды деуіміз сықылды, бұл толық индукция адамның білімін арттырмайды.

Әгер да біз бірнеше заттарды, яки көріністерді бақылап, сол бақыланған заттар, көріністерге ұқсас барлық заттар, көріністер туралы бір ой шығарсақ, онда біз кем индукция арқылы шығарған боламыз.

Мысалы, біз жер жүзіндегі барлық ағаштың суда қалқығанын бақылағанымыз жоқ. Өмірімізде бірнеше ағаштың қалқығанын бақылағанымыз бар. Бірақ біз азғана ағаштың қалқығанын бақыласақ та, жер жүзіндегі барлық ағаш суда қалқиды деген жалпы заң шығара аламыз.

Кем индукцияның дұрыс болуының шарты — бақыланған көріністер арасындағы байлам берік болуға тиісті. Байлам берік болмаса, мысалы, бір көріністің қасында екінші көрініс уақытша тұрған болса, онда нәтиже шықпайды. Мысал: қазақ көбінше тымақ киеді. Соған қарап, қазақ біткен тымақ киеді, тымақ кимеген адам қазақ емес деп нәтиже шығару, әрине, дұрыс емес. “Құтты қонақ келсе, қой егіз табады” деген сықылды ырымдар — бәрі индукцияның қаталығынан туган.

Индукцияның керектігі. Адам білімін осы индукция арқылы ғана байыта алады. Әсіресе кем индукция арқылы. Біз индукция арқылы заттар, көріністер арасындағы байламды белгілейміз, негізгі заңдарды табамыз. Заттар, көріністер араларындағы байламға қарап, тап-тапқа бөлеміз. Бұл — бір. Екінші, біз аз ғана бақыланған заттар, көріністер арқылы бақыланбаған, көрмеген, білмеген сансыз заттар, көріністерді шешеміз. Хатта, келешекті де болжамаймыз. Баланы үйреткен уақытта біз оған бірнеше мысалдар арқылы жалпы заңды баланың өзіне таптырамыз. Бірақ біз заттарды, көріністерді жақсылап бақыламай, араларындағы байламды терең тексермей, асығып үстен нәтижа шығарсақ, бұл нәтижамыз қата болады. Осыдан сақтану керек. Асығып, үстен нәтижа шығару балада көп болады. Өзінің аты бар, тоны бар бала жер жүзіндегі барлық баланың аты, тоны бар деп нәтижа шығарады. Дүниеде аш-жалаңаш, сорлы балалар бар десең нанбауы мүмкін.

Аналогия. Екі заттың бірнеше ұқсас сыйдары бар екенін тауып, сол екі заттың басқа сыйдарының да ұқсас екенін ойлап шығару, екінші түрлі айтқанда, ойдың дербес көріністен дербес көрініске көшуі аналогия деп аталады. Мысалы, астрономдар (көк ғылымына жетік адамдар) айтады: Марста біздің жердің науасындай науа бар, суындай су бар, ендеше, жердегі сықылды, Марста да жан иесі бар дейді. Міне, бұл аналогия бойынша шығарылған нәтиже.

Аналогия жай тұрмыста да, фәнмен бір нәрсені тексергенде де көп қолданылады. Әсіресе бала, көбінесе, осы аналогиямен ойлайды. “Пәлен бала тайға мініп жүр, мен неге мінбеймін”, пәлен баланың пәлендей ісін мұғалім ұнатпайды, ендеше, онда мен ондай іс істемеймін” деп ойлайды. Аналогия да, индукция сықылды, кейде қата болуға мүмкін. Қата болуы екі зат, яки екі көріністің болмашы бір сында бір-біріне ұқсауынан барлық сында ұқсайды деп ой шығарудан болады. Мысалы, киімдері ұқсас екі адамның білімдері де бірдей деп нәтиже шығару, әрине, қата.

Гипотеза. Кейбір көріністердің арасындағы байламды бақылауға мүмкін болмайды. Ол уақытта біз бұл көріністер туралы жалпы заңды жорып, болжап қана шығарамыз. Жалпы заңды жорумен, болжаумен шығару гипотеза деп аталады. Мысалы, физикадағы әрбір зат молекула аталған негізгі ең ұсақ бөлімнен тұрады деген гипотеза сықылды.

Баланың ойлауы. Бала айналасындағы заттарды, көріністерді біліп қана қоймайды, соларды ұққысы келеді, яғни солар туралы ұғым жасауға, құкім һәм ой шығаруға ұмтылады. Үш жастан былай бала дамылсыз: “Мынау не? Бұл неге жарайды? Мынау іс не үшін былай істеледі?” деген сықылды сұрауларды бере береді. Міне, осы сұраулар балада ойлау болатынын көрсетеді. Бірақ баланың ойлауы терең ойлау емес. Баланың жанында суреттеулер аз. Суреттеулерден ұғым жасай алмайды. Сондықтан баланың бір зат туралы ұғымы сол заттың суреті болады. Мысалы, бала ағаш туралы ойлағанда, белгілі бір ағаш туралы ғана ойлайды. Баладан: “Зат деген не?” деп сұрасан: “жылқы” дейді. “Бөрік деген не?” деп сұрасан: “Менің бөркім, атамның бөркі” дейді. Баланың жаңа ой шығаруы да терең емес. Дедукция бойынша жалпыдан жалқыға, индукция бойынша жалпыдан жалқыға ой жүргізуді бала білмейді. Бала аналогия бойынша ойлайды. Мұнда да, көбінесе, сыртқы

болмашы сындарына қарайды. Екі жыл он айлық бір бала төрелкеге су құйып, ішіне ет салыпты. Не үшін? Етті суга ерітем деп. Бұрын солай қанытты еріткені бар екен. Он жасар бір американың баласының мұғалімі тапал бойлы, ашуланшақ адам болыпты. Бір уақытта осы мұғалім кеткен соң, әкесі басқа мұғалім алыпты. Бұл мұғалім де тапал екен. Сонда жаңағы мұғалімге бала айтыпты: “Мен сізден қорқам, сіз ашуланшақ шығарсыз”,— деп. “Оны қайдан білесің?,— деп сұрайды мұғалім. “Сіз де тапал екенсіз”,— дейді бала.

Ойлаудың жан тұрмысы үшін керектігі һәм оны өркендетудің тиістілігі. Ойлау адам өмірінде аса қымбат орын алады. Ойлау болмаса, адам, басқа жануар сықылды, заттарды, көріністерді құр жадына, есіне ғана алып, жат бір көрініс ұшыраса, оны шеше алмайтын, оған түсіне алмайтын бір жан иесі ғана болар еді. Келешекте не болатынын, тұрмысы қалай өзгертетінін білмейтін бір саңылаусыз соқыр болар еді. Адам ойлау арқасында ғана заңдардың, көріністердің араларындағы байламды белгілеп, оларды бар қылған сәбәптарды табады. Келешекте оларға не болатынын ойлап шығарады. Келешекті болжай алады. Қысқасы, ойлай білетін адам — шын мағынасымен адам.

Ойлау осындай қымбат көрініс болса, әрине, оны өркендету керек. Әсіресе тәрбияшы баланың дұрыс ойлап үйренуіне көп күш жұмсау керек. Ұста тәрбияшы баланың ойын жетектемесе, бала ұғымды, құкімді теріс жасауға, қата ой шығаруға үйреніп кетеді. Мұндай бала тар ойлы, соқыр, сентіш, ырымшыл адам болып шығады.

Ойлауды өркендету жолдары. Ойлау — жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан тәрбияшы баланың ойлауын өркендеткенде сақтықпен, басқыштап іс істеу керек. Өркендеу жолдары мыналар:

1) баланың жанында дұрыс әсерленулер һәм ашық суреттеулердің көп болуына ижтihat қылу керек. Әсерленулер, суреттеулер өздері аз болып және дұрыс һәм ашық болмаса, баланың ұғым, құкім жасауы һәм ой шығаруы қата болады. Ойдың өзінің терең болуы үшін әсерлену һәм суреттеулердің көп һәм ашық болуы керек. Қанша дегенмен адам суреттеулер бойынша ойлайды. Сондықтан балаға бір фікірді ұқтырмақшы болсақ, жалаңаш фікірді айтуда қасиет жоқ. Бала фікірді суреттердің өзінен шығарып алсын.

2) бала заттарды, көріністерді ұқсас сындары бойынша тап-тапқа бөліп үйренсін. Мысалы, дыбыстарды, харфтерді бөлу өсімдіктерді, жануарларды тап-тапқа бөлу сықылды. Бірақ баланы заттарды, көріністерді тап-тапқа бөлігізіп үйреткенде, жеңілден ауырға көшуді естен шығармауға керек.

3) көріністердің, ойлардың араларындағы байламды һәм олардың қайсысының қайсысына сәбәп екенін тауып үйренсін. Бұл балаға мысалдардан ереже-заң шығартқызып үйрету сықылды істермен болады.

Адам жанының ақыл, яғни білу ісі туралы жалпы бір-екі сөз. Адамның ақыл-есіне жалпы көз салсақ, көреміз: ақыл-есі бірте-бірте басқыштап өркендейді екен. Былайша: біз сыртқы сезім құрамдары арқылы сырттан түрлі әсер алып, бізде түрлі әсерлену болады яғни әсерлену арқылы біз сыртқы заттардың сындарымен танысамыз. Бұл — сыртқы дүниені біле бастауымызда бірінші адым. Заттың түрлі сынынан болған әсерленулерді бірге қосып, біз барлық сын мен заттың өзін суреттейміз. Яғни біздің жанымызда суреттеу болады. Бұл — білудің екінші адымы. Онан соң сол заттан біз айрылсақ та, біз оның суретін бұрынғы қалпында еске түсіреміз. Сол есте қалған суреттерден жаңа бір сурет жасаймыз, яғни қиял қыламыз. Онан соң суреттеулердің сындарын оймен тексеріп, олардан ұғым жасаймыз, ұғымдардан құкім жасаймыз. Құкімдерден жаңа бір ой шығарамыз. Бұдан көрінеді: ақыл ісі әсерленуден басталып, суреттеу, ес, қиялды өтіп, ойға жетеді екен. Ақылдың осылай басқыштап өркендеуін білген тәрбияшы, сөз жоқ, баланы дұрыс тәрбия қылу жолын білуге тиісті.

Тіл

Жанның жайын жарыққа шығару жолы. Жанның жайын жарыққа шығару үшін, жанның сырын сыртқа білдіру үшін адамның екі құралы бар: біреуі — мимика, біреуі — сөз. Мимика дегеніміз — жанның сырының дене арқылы сыртқа білінуі (бас изеу, күлу, жылау сықылды). Бім тілін әркім-ақ ұғады. Бірақ ыммен бар нәрсені ұқтырып болмайды. Бім — ішкі сезім тілі. Бім арқылы ойды жарыққа шығару мүмкін емес. Ойдың тілі — сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз һәм басқа адамдардың ойларын біле аламыз. Сөз болмаса, адамда білім болмас еді. Атын атап, сөзбен бекітіп тастамасақ, жанда суреттер,

ұғымдар тұрмас еді. Сөз болмаса, сөзбен адамзаттың бір-бірімен ұғысуы болмаса, жер жүзіндегі осы күнгі адамзат тұрмысы деген тұрмыс та болмас еді.

Қысқасы, жан көріністерінің ең қымбаты — ой. Ой тілі — сөз.

Тілдің адам өмірінде һәм ұлт өмірінде ұстаған орны. Тіл — адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаларға ұқтыра алса, адамның не арманы бар! Жазушы, ақын деген сөз — ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойын толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, ішің қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасымен адам аталуы тіл арқасында.

Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт — тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі — бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары күндерде бір күн айналып қазақ тіліне келмекші, қазақ тілін қолданбақшы. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізгі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты қадірлі орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік.

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Таралған түрік балаларын бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім.

Балалардың тілі. Бала а дегенде інгәлауды ғана біледі. Яғни мағынасыз бір дыбыс шығарады. Ингәлау ба-

ланың жанында болған жағымсыз әсерленулерді дыбыспен жарыққа, сыртқа шығарғаны. Екінші айдың аяғында, үшінші айда бала дауысты дыбыстарға бірте-бірте дауыссыз дыбыстар да қоса бастайды. Ең алғаш ерінмен айтылатын дауыссыз дыбыстарды, онан соң тандаймен, тамақпен айтылатын дыбыстарды қосады. Сол кезде баланың жанында суреттеулердің һәм ұғымдардың үшқындары да бола бастайды. Яғни маңайындағы заттарға қарап, олардан әсер алып, әсіресе олардың күшті бір сынынан күшті әсер алады да, сол затқа, сол баланың қарауында күшті сын бойынша, ат қояды, яғни сөз жасайды. Мысалы, сиырды “мө” дейді, мысықты “мияу” дейді. Екінші түрлі айтқанда, бала затқа атты сол заттан шыққан дыбысқа еліктеп қояды. Бір жылдың аяғында бала көп сөздерге түсінетін болады. Бірақ өздері айта алмайды. Бір жасар баланың білетін сөзі 10—15-тен артпайды.

Ал енді, бала жаңа жүре бастаған кезде (2-жасында) оның сөз үйренуі біраз тоқтап қалады. Жүріп үйреніп алған соң, тағы сөзге кіріседі. Бір жарым жас кезінде бала бірталай сөз айтатын болады. Бірақ түгел айта алмайды. Сөздің не басын, не аяғын ғана айтады. Мысалы, баланың ішем дегені де “әш”, “ішеді” дегені де “әш”; “әши” дегені де “әш”. Ал енді, бала айта алмайтын дыбыстың орнына екінші дыбыс қолданады. Мысалы, “р” орнына “и” дейді. Кейбір адамдардың баланы өз тілінше сөйлеп, балаға тез ұқтырам деп, яки баланы еркелетіп, әдейі тілдерін бұзып, балаша шолжындап, сақау болып сөйлейтіндері бар. Бұл — зор ката. Бұлай сөйлеу баланы түземейді, бұзады. Баланы адастырып, оның сөзді дұрыс сөйлеп үйренуіне бөгет болады. Бала сөзін дұрыс сөйлеген үлкен кісінің сөзіне қарап дұрыстайды ғой. Бала бастап заттардың атын (зат есімдерді), одан соң заттардың ісін (етістіктерді), одан соң заттардың сынын (сын есімдерді) айтып үйренеді.

Екінші жылдың аяғында бала қысқа сөйлемдерді айта алады. 3-ші, 4-ші жылда бала жап-жақсы сөйлейтін болады.

Бала тілінің дұрыс өркендеуінің бірінші шарты — балаға тілді бұзып сөйлемеу керек және балаға ұқпайтын жат сөз үйретпеу керек. Екінші, баланы өзі теңді балалармен бірге ойнату керек. Баланы ешбір уақыт сөзден тимау керек. Былдырласын, шолжындасын, сөйлей берсін.

Ал енді, баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын — мектеп.

Ішкі сезім, яки көңіл көріністері

Біз жан тәрбиясына кіргенде, жан көріністерін үшке бөліп едік: ақыл көріністері, ішкі сезім, яки көңіл көріністері һәм қайрат көріністері деп. Ақыл көріністерінің қандай түрлерге бөлінуін һәм оларды қалай тәрбия қылу керек екендігін біз жазып өттік. Енді ішкі сезімдерге көшеміз.

Ішкі сезімдер. Адам бір нәрседен әсерлену алып, сол нәрсемен таныс болып тұрғанда, адамның жанында не жағымды, не жағымсыз бір күй болмай қоймайды. Мысалы, жағымды дыбыстан әсерлену алғанда, жап-жағымды күйде болады. Жағымсыздан — жағымсыз күйде. Және болып озған бір әсерленуді суреттеу жасағанда да жанда не жағымды, не жағымсыз күй болады. Мысалы, біз жақсы көрген адамымызды суреттесек, жанымыз жағымды күйде болады, жек көрген адамымызды суреттесек, жанымыз жағымсыз күйде болады. Қысқасы, әсерлену уақытында, яки суреттеу уақытында жанымызда не жағымды, не жағымсыз бір толқын болмай қоймайды. Міне, осы әсерлену һәм суреттеу уақытында жанда болатын толқын ішкі сезім деп аталады.

Әсерлену мен ішкі сезім арасында көп айырма бар. Әсерлену дене мен жанның қатысуымен болатын көрініс ішкі сезім — таза жан көрінісі. Бұл — бір. Екінші, әсерлену арқылы біз сыртқы заттармен танысамыз. Ал енді, ішкі сезім арқылы біз заттарға, көріністерге баға береміз. Әгер қадірлі деп тапсақ, жанымыз жағымды күйде болады, қадірсіз деп тапсақ, жанымыз жағымсыз күйде болады.

Ішкі сезімдердің жасалуы. Адамда ішкі сезім болу үшін біздің жанымызда бұрын бірнеше әсерленулер һәм суреттенулер болуы шарт. Сәбәбі ішкі сезім бір тұқымдас бірнеше әсерленулерді һәм суреттеулерді бір-бірімен салыстырумен болады. Мысалы, біз “мына картина әдемі екен” десек, сонда біз сол картинаны оймен басқа картиналармен салыстырып айтып отырмыз. Салыстырылатын бұрынғы мен жаңа екі суреттеулердің бұрынғысы — ішкі сезімнің негізі деп, соңғысы ішкі сезімді оятушы деп аталады. Негізгі суреттеу әр адамда әр түрлі болады. Әр адамның ішкі сезімі сол адамның қандай күйде тұруына, оның біліміне һәм денесінің қандай күйде тұруына байлаулы болады. Мысалы, бір әннен бір уақытта жағымды әсерлену, екінші уақытта жағымсыз әсерлену алуға мүмкін. Яки білімді, оқыған

адам бір нәрседен жағымсыз әсерлену алғанда сол нәрседен оқымаған, надаң адамның алған әсерленуі жағымды болуға мүмкін. Яки сау адамның бір нәрседен алған әсерленуі жағымды болғанда, сол нәрседен ауру адамның алған әсерленуі жағымсыз болуға мүмкін.

Ішкі сезімдердің сыртқа шығуы. Жанда болған әрбір ішкі сезім сыртқа шықпай, яғни денеге әсер бермей қоймайды. Не бет өзгереді, не дауыс өзгереді, не жай денде бір әсер болады. Мысалы, ұялғанда бет қызарады, қорыққанда дауыс, дене дірілдейді. Халық ішкі сезімдердің орны жүрек деп біледі. Бұл фікірде әжептәуір дұрыстық бар. Яғни ішкі сезім уақытында жүректің қызметі күшейеді! Шынына келгенде, әрбір ішкі сезімнің болуына ми сәбәпші, бірақ ішкі сезімнен көп әсерленетін жүрек. Мысалы, қуаныш уақытында жұмысын жылдам атқарады, “ойнайды”. Ал реніш уақытында жұмысын шабан атқарады, “қысылады”.

Ішкі сезімдердің бөлінуі. Бірінші, ішкі сезімдер мінезіне қарап екіге бөлінеді; жағымды һәм жағымсыз ішкі сезімдер. Яғни қандай болса да, ішкі сезім мінезіне қарағанда не жағымды, не жағымсыз болмай қоймайды. Екінші, ішкі сезімдер күшіне қарап бөлінеді. Күшіне қарағанда, ішкі сезімді екіге айыруға болады: жан күйі һәм аффект.

Жан күйі. Адамда бір ішкі сезімнің ұзақ болуы жан күйі деп аталады. Мысалы, адамда қайғы ұзақ болса, оның жан күйі де қайғылы мінезді болады. Кейбір адамдардың жаны өмір бойы бір күйде болады. Мысалы, туганнан бері тарлық, кемдік, жоқтық, наукас көрмеген адам ылғи қуанышты, шат болады. Өмір бойы кемдік, тарлық көрген қу қалжыға адам жадырауды білмейтін болады.

Аффект. Тіпті күшті болған ішкі сезім аффект деп аталады. Аффект көбінесе кенет болады. Оны күйынмен ұқсастыруға болады. Ішкі сезім аффект даражасына жеткен уақытта жанның басқа күштері әлсіреп, жұмысы шабандап қалады. Мысалы, ашу уақытында, қатты қорыққан уақытта ақыл жөнді жұмыс қыла алмайды. Аффект тым күшті даражаға жеткенде адам не істеп, не қойғанын ойлай алмайды. Мысалы, күшті аффект уақытында адам төбелесіп қалады, кісі өлтіріп тастайды. Кенет күшті болатын аффект адамның денесіне де күшті әсер береді: бетті қуартады, қызартады, денені дірілдетеді, күлдіреді, жылатады, кейде кенет шашты ағартады. Аффект ияруа

системасына күшті әсер береді, аффектіден сон адам әлсіреп қалады.

Ішкі сезімдер тағы екіге бөлінеді: өзімшілдік (эгоизм) ішкі сезімдері һәм көпшілдік (альтруизм) ішкі сезімдері. Кіндігі өзімізде болған, яғни біздің не әлсіздігімізді, не күштілігімізді көрсететін ішкі сезімдер өзімшілдік ішкі сезімдері деп аталады. Ұялу, қорқу, батырлық, ашу, жек көру, төккөббарлық, күншілдік сықылды. Ал енді, басқа адамдар һәм жаратылыс үшін болатын ішкі сезімдер көпшілдік ішкі сезімдері деп аталады: достық, аяу сықылды.

Баланың ішкі сезімдері. Баланың тұрмысында ішкі сезім зор орын алады. Бала бір нәрседен әсерлену алғанда ол әсерленудің жағымды, яки жағымсыздығын бірінші орынға қояды. Баланың ішкі сезімдері ересек адам сезімдерінен былайша айырылады: 1) баланың ішкі сезімдері үшқыр болады, жылдам оянады. Мысалы, бала тез қуанады, тез қайғырады, күлуі де, жылауы да тез; 2) баланың ішкі сезімдері күшті, құйындай екпінді болады. Мысалы, баланың қолындағы ойыншығын ойнап қана алсаң да, ол қатты ашуланады; 3) баланың ішкі сезімдері тұрақсыз, құбылымпаз, құйындай тез басылады. Мысалы, қатты ашуланып тұрған бала, бір қызық нәрсе көрсе, қуанып кетеді, күліп жібереді.

Ішкі сезімдердің адам өмірінде ұстаған орны зор. Әсіресе баланың өмірінде ішкі сезім көп рөл ойнайды. Біздің ісімізге белгілі бет алдыратын көбінесе осы ішкі сезімдер: біз жағымды нәрсені істейміз, жағымсызды істемейміз. Бізде жағымды сезім оятпайтын істі біз шабан, көңілсіз істейміз, оятатын істі шаттықпен, шын ынтамен істейміз. Адамның бақытты, бақытсыз болуы да осы ішкі сезімдерден: жөпшенді нәрселерден жағымсыз ішкі сезім алмайтын адам бақытты, тым сезімпаз адам бақытсыз. Сондықтан ішкі сезімдерді дұрыс тәрбия қылу керек.

Ішкі сезімдерді тәрбия қылу. Тәрбиядан мақсұт һәм тәрбия жолдары. Баланың ішкі сезімдерін тәрбия қылғанда тәрбияшы алдымен баланы үйрету керек. Дұрыс, пайдалы, жоғары нәрседен ләззат алуға, төмен, пайдасыз нәрседен жиренуге һәм осы ұмтылу мен жиренуді терең, берік қылуға тырысу керек. Бұл мақсұтка жеткізетін жолдар:

1) дұрыс ішкі сезімдердің көп болуына, нашарлардың болмауына жәрдем көрсету керек. Яғни баланы ұнамсыз ішкі сезімдерді оятатын сәбәптардан сақтау керек. Мыса-

лы, балалардың біреуіне базарлықты, ойыншықты көп беріп, біреуіне аз беріп, арада күншілдік туғызбау керек. Жануарды, малдың төлін, мысықты оeurs қылғызып, ұрғызып үйретпеу керек, бала қатал болып шығады.

2) Баланың маңайындағы адамдар балға жақсы мысал. Бала еліктегіш, маңайындағы адамдардың, әсіресе ата-анасының мінезіне салып алады. Бала жүргенде, сөйлегенде ата-анасындай болуға тырысады. Ата-ана қатал болса, бала да қатал; ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ. Қымсетсе ашуланып, ақырып, бақырып қоя беретін атаның баласы да сондай. Сондықтан баланың маңайындағы адам дұрыс мінезді болу керек.

Өзіміздікі ішкі сезімдерінің біреуі — ашу. Екінші кісі тарапынан бізге әдейі көлденең тартылған бір бөгетке, кедергіге ұшырасақ, біздің жанымызда ашу сезімі пайда болады. Бізге бір жансыз нәрсе зиян қылса, кедергі болса, яки бір адам байқамай бізге кедергі жасаса, біз оған ашуланбаймыз. Қысқасы, ашу сезімі адамда екінші бір адамға қарсы ғана оянады. Баланың ашуланып қуыршақты, шыбықты ұруы баланың сол нәрселерді жанды деп білуінен.

Ашу ең күшті дәрежеге, құтыру дәрежесына жеткенде адам ақылынан айрылып, не істегенін білмейді.

Балада кайрат әлсіз, бала өзінің күшін шамалай алмайды һәм маңайындағы нәрсенің бәрін жанды деп біледі. Сондықтан балада ашу сезімі тез оянады. Бала жылдам ашуланады. Баланың ашуы жылаумен, айғай салумен һәм ашу тудырған нәрсеге зиян келтіруге ұмтылумен жарыққа шығады. Бала қатты ашуланғанда не шалқасынан, не етпетінен домалайды, жер тепкілейді, қолына түскен нәрсені тырнайды, тістейді. Баланың мұндай ашуын бітіру үшін, долданып жатқан баланы байқамағандай болу керек. Бала өзі басылған соң, ұрыспай, жай ғана балаға мұндай долданудың ұнамсыз екенін, түбі пайдасыз екенін ұқтыру керек. Ашуланған бала сол ашуды туғызған нәрседен өш алуға ұмтылады. Балаға өш алдырып үйретпеу керек. Адамнан, малдан өш алдыру былай тұрсын, жансыз нәрседен де өш алдыру дұрыс емес. Мысалы, табалдырыққа сүрініп жығылған балаға табалдырықты ұрғызу, яки ұру жөнге келмейді. Өш алдырып үйрету баланы малға, жанға — бәріне де кайырымсыз қатал қылып шығарады.

Қорқу сезімі — адам жанында адам бір бакытсыздық күткенде болады. Қорқу сезімінің бірнеше басқышы бар. Жеңіл қорқу — тынышсыздану деп, қатты қорқу —

үрей ұшу деп аталады. Қорку сезімінің күштілігі келе жатқан қорқыныштың шамасына, дененің сезімпаздығына байлаулы. Қиялы бұзылған, яки ауру адам қорқақ болады. Қорку сезімі негүрлым күшті болса, онын жанға һәм денеге әсері де сонша күшті болады. Үрей ұшқанла адам қозғалмай, сөйлей алмай қалады. Есінен айрылады, кейде кенет шашы да ағарып кетеді.

Бала тым қорқақ келеді. Мұнын сәбәбі баланың қиялы тым тірі һәм денесі әлсіз. Бала желден сықырлаган есіктен қорқады, қозыдан, лактан қорқады. Жат кісіге жоламайды. Әсіресе көп қорқытылған бала тым қорқақ болады. Ал енді, қорқытылмай өскен бала батыр болады. Мұндай бала қараңғы үйге кіріп жүре береді. Жалғыз жатып ұйықтай береді. Баланы қорықпайтын ер қылып өсіру үшін, онын денесін һәм жанын сау, берік қылып тәрбия қылу керек. Алдымен баланы ешбір уақыт қорқытпау керек. Бөкі келеді, жалмауыз кемпір келеді, пері, жын, шайтан, албасты, обыр келеді деген сықылды сөздермен баланы қорқыту қыпқызыл зиян. Мұндай сөздерді, ертегілерді, әнгімелерді естіп өскен бала өмір бойы су жүрек, қорқақ болады. Жасында қорқытылып үйренбеген бала өскенде ер болады. Ер болу — үйренуден. Адамға ер болу керек деген күр сөз пайда бермейді. Ерлікке іспен үйрену керек. Мысалы, қараңғы үйге кіруге қорқатын баланы үлкен адам өзі бірге алып кіріп үйретсе, бала қорықпайтын болады. Тарсыл-күрсіл, қанды атыс, соғыстың ішінде жүрген адам қорқудың не екенін білмейді.

Жоғарыда айтылған “баланы қорқыту қата” деген сөзден балаға жаза қылудың дұрыс еместігі келіп шығады. Яғни баланы жазамен қорқыту еш дұрыс емес. Жазамен қорқытқанда бала нәрсені істегісі келіп істеп, болмаса істемегісі келіп істемейді емес, жазадан қорыққанынан ғана не істейді, не істемейді. Яғни бала өтірік айтута, алдауға үйренеді. Баланы ұрып-соғу — тіпті адамшылыққа ұнамайтын іс. Ұрылып, соғылып тәрбия қылынған бала жанының барлық жақсы мінездерінен, ақылынан, есінен айырылып, миғұла болады. Өтірікші, алдаушы болады. Су жүрек, жасқаншақ болады. Ұру баланың денесіне де көп зиян келтіреді.

Қазақта бала ұрмайтын ата, ана сирек шығар. Талай ата “жүгермек!” деп, талай ана “қоқала келгір!” деп жап-жас балаларын салып-салып жіберіп, сілейтіп тастаушы еді-ау!

Әсіресе молдекелер!

Таң атқаннан күн батқанша, көк шыбық сынғанша сабайды. Баланың көзі кітаптан кішкене бұрылып кетсе, салып жібереді. Жап-жас ойын баласы бір нәрсеге езу тартып күлсе, салып жібереді. Қарғыс тигір көк шыбықтың сорлы баланың арқасына шып-шып тимейтін шағы бар ма еді?! Көк шыбық тиген сайын қайқандап, жас жүрегіміз елжіреп, көзіміз ыстық жасқа толып, зарменей: әліпсім-а, әлбәсің-іі деп талайымыз отырмап па едік?! Молда атын көтерген хайуан бар күшімен құлағымыздан тартқанда, тістеніп тұрып, тілімізді тартқанда талайымыздың құлындағы даусымыз құраққа шықпайтын ба еді?

Надан молданың осындай хайуандық істерінен талайымыз-ақ “сабақ”, “молда” деген сөздерді естігенде, денемізге суық су құйып жібергендей болмаушы ма едік?

Қазақтың кейінгі буын балалары! Надан құлықты молдалар заманында тумағанына қанша шүкіршілік қылсаң да аз.

Ал енді, баланы ұрма, ұрыспа, сөкпе дегеннен бала бір жолата тізгінсіз болсын, істеген істері туралы ешкімге жауап бермесін деген сөз шықпайды. Абзалы, тәрбияшы баланың нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына тырыссын. Яғни ешкім айтпай, қорқытпай, баланың өзі жамандықтан, нашар мінездерден жиренетін болсын. Баланы мұндай қылып шығару қорқыту, үркіту арқасында емес, бәлкі, махаббат, жылы сөз, жұмсақ іс арқылы ғана болуға мүмкін. “Жылы-жылы сөйлесе, жылан інге кіреді” есте болу керек. Таяқ адамды емес, үйретсе аюды ғана үйрете алар.

Жоғарыда біз бала істеріне жауапты болуға тиіс дедік. Бұл сөздің мағынасы баланың нашар ісіне жаза шеттен алынып келінбесін, яғни бір нашар ісі үшін баланы ұру, ұрсу, бір нәрсе бермеймін, яки бір нәрсесін алып қоямын деп қорқыту жарамайды. Бұлай істегенде бала нашар істен сол істің нашар болғандығы үшін тыйылмайды, бәлкі, таяқтан, сөзден аман қалу үшін, бір нәрсені алу, яки бір нәрседен айрылып қалмау үшін ғана тыйылады. Ал енді, бала нашар істен сол істің нашарлығын біліп тыйылсын десек, сол істің нашарлығын іспен көрсету керек. Яғни нашар істің нәтижасы да нашар болатынын бала іспен көрсін. Мысалы, өтірік айтқан адамның сенімі кетеді, ұрлық қылған адамның қадірі кетеді.

Ұялу сезімі. Әрда біз өзіміз қымбат көретін адамдарымыз мінегендей бір мін іс істесек, біздің жанымызда ұялу сезімі болады. Жер жүзінде ұялмайтын адам жоқ.

Бірақ білімі, тәрбиясы, мінезіне қарай әр адамның ұялуы да әр түрлі болады. Мысалы, білімсіз адам айылын жимайтын істен білімді адам ұялып өліп қалады. Жұмсақ мінезді адам ұялшақ келеді. Ұялу онай нәрсе емес. Адамға ұялтудан күшті жаза жоқ. “Өлімнен ұят күшті” дейді қазақ. Қазақтың бұрынғы күнде нашар іс істеген адамдарға істеген жазаларының көбі ұялту болған. Мысалы, қазақ қар әйелді қара өгізге теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, үстіне құрым жауып, ауылды айналдырады екен. Әрбір елдің заңында ұялтуға негізделген жаза нағыз қатты жаза деп саналады. Сондықтан тәрбияшы баланы ұялтып жазалауға өте сақ болуы керек. Ұялту, келемеж қылу баланың жақсылыққа, жоғарылыққа ұмтылатын барлық ынтасын байлап, өлтіріп, баланы жасық, ынжық қылады. Бала қорғаншақ, өзіне-өзінің сенімі жоқ, жасқаншақ болады. Ұялу сезімінің қарсысы — өзіне-өзі разы болу сезімі. Адамда бұл сезім басқалар оны жақсылағанда, мақтағанда болады. Өзіне-өзі ылғи разы болып жүретін тәкаббарлық сезімі пайда болады. Тәкаббарлық сезімі, яғни адамның өзін ер деп санауы шектен шығып кетпесе, әрине, дұрыс сезім, дұрыс мінез. Бірақ шектен шығып кетпесін, яғни адам өзінің істері, мінездері ірілігін емес, төмендігін көрсетіп тұрғанда, өзін ер адам деп санайтын болмасын. Жоғарыда айтылған сәбәптардан баланың өзіне-өзі разы болу сезімін өте сақтықпен тәрбия қылу керек. Баланың өзін мақтама, ісін мақта. Мақтағанда мақтауға тұрарлық істе мақта. Баланың жеңіл істерін мақтай беру балада менмендік, ретсіз тәкаббарлық туғызады. Қайта бір жеңіл дұрыс ісі болса да, нашар шәкіртті мақтау керек. Қалайда мақтауға өте мырза болу жарамайды. Бір шәкіртті, бір баланы мақтау басқа балалардың рухын түсіреді, ынтасын өлтіреді. Ал енді, жақсы оқуы, дұрыс құлқы үшін шәкірттерге сый (награда) беру “афарин”, “тахсин” үлестіру тіпті дұрыс емес. Мұндайда сый алған балалар сый алу үшін ғана тырысып, кеуделеріне орынсыз менмендік, ретсіз тәкаббарлық кіріп, сый алмаған балалар күншіл хәм өзіне-өзі сенбейтін жасық болып шығады.

Көпшілдік ішкі сезімдерінен: аяу хәм достық. Аяу сезімі әр адамда болады. Адам бір нәрсені аяғанда бір мақсұт үшін, яки сол нәрсе дұрыс болғандықтан аямайды. Тек сол нәрсе аяныш көрінсе, аяйды. Біз суга батып бара жатқан адамды көрсек, осыны құтқарып, осыдан олжа алайын деген оймен емес, ешбір ойсыз, жанымызды өлімге байлап, толқынға кіріп кетеміз. Яки біз өзінің

тісті, жолды жазсын тартып жатқан, яки тартайын деп тұрған бір жазалы адамды көрсек те, аяймыз. Қасірет, бейнет көрген адам неғұрлым бізге жақын болса, сонша терең аяймыз.

Біреуді біреу аяп, қайғысына ортақтасқандай, қуанышына ортақтаспайды. Біреудің қуанышына ортақтасу орнына күншілік пайда болады. Бұл — жалпы адамзаттың бір төмен, ұнамсыз мінезі. Бір галым айтыпты: қайғыға ортақтасу үшін адам болу жетеді, қуанышқа ортақтасу үшін періште болу керек деп. Тәрбияшы балада осы мінезді де әлсіретуге ұмтылу керек.

Достық сезім адамда, сол адамның жанына екінші бір адамның жаны барлық мінездерімен үйлесетін болса, сонда болады. Аяғанда адам аңдамай, ойламай аяйды, дос болғанда ойлап, аңдап дос болады. Екі дос бірге болса, араларында достық беки береді. Әгер айрылса, достық әлсірейді, аяу сезімі адамда ерте басталады: бір жасқа толмаған бала күлсең — күледі, жыласаң — жылайды. Ал енді, достық ақыл біраз орныққан соң болады.

Жеткен адамдардың баланы аяуы балаға өте қымбат. Баланы кім аяса, оған сол жақын. Ата, анасы өліп, жетім қалған баланы ең алғаш кім бауырына тартса, бала соған бауыр басып кетеді.

Бала біраз есейіп, басқа балалармен ойнай бастаған кезде, онда достық сезімі оянады. Бірге ойнайтын балалардың ішінен бала өзіне дос тауып алады. Достық сезімінің балаға көп пайдасы бар. Досының көңілін тауып үйреніп, бала өзімілдік мінездерден аулақ болады. Өзінің дос баласының сөзін бала үлкен адамның сөзінен артық тыңдағыш келеді. Сондықтан тәрбияшы баланың достарының дұрыс балалар болуына кам қытуға міндетті.

Ішкі сезімдердің біреуі — іш пысу, яки зерігу. Іш пысу — көңілісіз бір сезім. Іш пысудың жоғарғы дәрежасы еш нәрсеге қызықпау, еш нәрсеге ұмтылмау, еш нәрсеге қанағаттанбау дәрежасында іш пысу апатия деп аталады.

Іш пысудың бас сәбәбі — іссіздік. Ісі жоқ, жұмысы жоқ адамның іші пысымпаз болады. Ылғи еңбек қылатын адам іш пысудың не екенін білмейді. Баланың сотқар, тентек болуы өзіне лайық іс таппай іші пысқандықтан. Іш пысқан соң әр нәрсеге тиісіп, бүлдіре береді.

Іш пысудың екінші сәбәбі — бір түрлілік. Бір түрлі әсерлер, бір түрлі суреттер адамды жалықтырады, қажытады, ішін пысырады. Мысалы, біз бір кітапты

кайта-кайта оқысак, бір әңгімені кайта-кайта тындасак, біздің ішіміз пысады. Мүғалім бір сөзді ұзыннан ұзақ соза берсе, шәкірттің де іші пысады.

Әсерлер, суреттер тез алмасса да адамның іші пысады. Мысалы, көз алдымызда түрлі-түрлі нәрселер тез-тез алмасқандықтан, біздің отарбада кетіп бара жатқанда ішіміз пысады. Мүғалім үсті-үстіне төлеп, түрлі білімді, түрлі сөзді айта берсе, баланың да іші пысады. Мүғалімнің шеберлігі өзі білген білімнің бәрін балаға тез білдіруде емес, еппен, басқыштап білдіруде. Сабак уақытында мүғалім сөзі жинақты, жігерлі, қызықты болуға тиісті. Сонда ғана ол баланың абайын өзіне қарата алады. Болмаса баланың абайы басқа бір нәрсеге аунап кетеді. Сабак уақытында балалардың ойнауы, тыныш отырмауы, бір-бірімен сөйлесулері мүғалімнің жинақ, жігерлі бола білмегендігінен.

Ішкі сезімдердің адам үшін ең қымбаттары — сұлулық һәм құлық сезімдері.

Сұлулық (эстетика) сезімдері

Жаратылыстың һәм искусствоның (өнердің — Ү.Ә.) сұлу заттары адам жанында сұлулық сезімдерін оятады. Үлбіреген гүл, күңіренген орман, сылдыраған су, былдырлаған бұлақ, шетсіз-түпсіз кара көк теңіз, түрлі шөптермен толқындаған дала, бүлтпен бал алысқан биік тау, күннің ойыншыл алтын сәулелері, ерке сұлу ай, жұлдызды түн, міне, осылар сықылды жаратылыстың сұлу заттары, көріністері, яки искусствоның тылсымдай жанды билеп алып кететін ән, күй, сыйқырлы сөз, сұлу картина сықылды әсерлері адам жанында бір ләззат, бір сұлулық толқынын оятып туғызбай қоймайды. Архитектура, сұлу сурет (живопись), скульптура сықылды пластика искусствосы адамның көру сезімін сиқырлап барып, жанда сұлулық толқындарын туғызады. Ал енді, музыка, ән, поэзия сықылды тон искусствосы есту сезімін сиқырлап барып, жанда сұлулық толқындарын туғызады.

Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сау ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, хатта жақсылыққа ұмтылып, жауыздықтан тыйылуына көп көмек көрсетеді. Сондықтан баланың сұлулық сезімдері жақсы тәрбия қылынуға тиісті.

Сұлулық сезімдерін тәрбия қылу. Әр адамның сұлулық сезімдері әр түрлі нәрседен оянымпаз болады. Біреудікі — музыкадан, біреудікі сұлу суреттен,

біреудікі — поэзиядан. Искусствоның әйтсеуір бір түрінсі ләззат алмайтын, бірсүйне құмар болмайтын адам болмайды. Тәрбияның міндеті — балада искусствоның қандай түріне ынта бар екенін тауып, сол ынтасын, сол түр тугызатын сұлулық сезімдерін өркендету. Өркендету жолдарынан төмендегі жолдарды көрсетуге болады:

1) Балаға жаратылыс сұлулығынан ләззат алғызу. Жаратылыста неше түрлі сұлулықтың бәрі бар. Бала бұлақтың былдырын, судың сылдырын, жапырақтың сылдырын, орманның күніренгенін, текіздің гүрілдегенін естісін; жымындаған жұлдыздар себілген көк шатыр көкті, түрлі түсті кемпірқосағын, буыны жоқ бұрандаған қайыңды көрсін. Жаратылыс сұлу. Бала сол сұлу жаратылыстың құшағында болсын. Балада сұлулық сезімдері еріксіз оянады. Тәрбияшы жаратылыстағы түрлі сұлулықтарға баланың абайын аударуға білу керек.

2) баланың маңайындағы нәрсенің бәрі жинақты, ретті, таза болсын. Таза деген сөзді қымбат деп ұту ката. Тегінде қымбаттың бәрі сұлу деп ұту ката ғой. Баланың маңайындағы нәрсе қымбат болмасын, таза, ретті, тәртіпті болсын. Үйдің іші, киім-кешек, ыдыс-аяқ — бәрі таза болуға тиісті. Баланың үсті-басы, денесі, беті, қолы — бәрі таза ұсталуға тиісті. Баланың маңайында жүрген адамдар ретті, тәртіпті, таза болуға міндетті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны істейді. Таза-лыққа үйренген бала таза болады. Былыққа үйренген бала былық болады. Ас жеп отырып әжесі жалаңаш қолымен мұрнын сінбіріп, яки баланың нәжесін ұстап, қолын жөндеп шаймастан, тағы асқа кіріссе, бала да осыны істейді. Кейбіреулердің былықтықты ырыс көруі надандықтың әбден асқандығы ғой.

Баланың маңайында сөйленетін сөздер де әдепті, сұлу болуға тиісті. Былық сөздерді естіп өскен бала өмір бәйі былық, былапыт тілді болады. Отағасы-ау! Балашағаның алдында былық, былапыт сөздерді сапырып сөйлеуіңді қой. Қайдағы құдай атқан сөздерді естіп өскен ұлында қандай әдеп болады, қызында қандай қылық болады?!

Жәна баланың маңайындағы адамдардың жүріс-тұрыстары да әдепті, сұлу болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Жер жүзінде біздің қазақтың денесінен, қазақтың жүріс-тұрысынан жексұрын дене, жексұрын жүріс-тұрыс кемде-кем-ақ шығар. Аяғы қисық, жаурыны құшық. Ақыл қарында тұратындай-ақ, қарны буаз биенің

қарындай салбырап жатса, би болады-мыс! Семіз болып, пысылдап отырса, айбынды, “адам” болады-мыс! Кейбір мырзалар сал боламын деп жүргенде қикандай ма келіп, бұрандай ма келіп, қарап тұрсаң жүрегің айнып, күскыи келеді. Осыларды көріп өскен қазақ баласының денесінде не сұлулық болады?

Қазақ! Жұртқа күлкі болмайын десең, бұл мінездеріңді таста, баланды сұлу, сымбатты қылып өсір. Адам сұлулықты сүйсе, тазалықты сүйеді. Тазалықты сүйсе, оған ауру үйір болмайды.

3) баланы сұлу искусствомен терең таныстыру керек. Бала неше түрлі сұлу әуендерді естісін, неше түрлі сұлу түрлерді, түстерді көрсін, сұлу сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін. Ән салып, музыка құралдарына ойнап үйренсін. Міне, осыларды істесе, баланың сұлулық сезімдері өркендейді. Білу керек: топас адам — тірі өлік.

Құлық сезімдері

Адам өзінің әрбір ойына, әрбір ісіне ішінен баға беріп отырады. Ізгі ой, ізгі іс адамда жағымды сезім тудызады, адамға қалай да болса, қашан да болса пайда келтіретін ой һәм іс ізгілік деп аталады. Ізгілікке ұмтылу, жауыздықтан безу — адамның жаратылысының өзінде бар нәрсе.

Ойдың, яки істің ізгі, яки жауыз болуына қарсы сол ойға, яки іске іштен баға бергенде адамда болатын жағымды, яки жағымсыз сезімдер құлық сезімдері деп аталады. Құлық сезімдер жасқа, дұрысын айтқанда, білімге қарап, әр адамда әр түрлі болады. Білім негүрлым төмен болса, құлық сезімдері де сонша төмен, тар болады. Мысалы, білімі кем адам бір ой, яки іс түбінде пайдалы болып шығар ма, жоқ па — оны байқай алмай, сол уақытында жағымды, пайдалы болса, оны ізгі ой, ізгі іс деп біледі. Ұрлық қылған надан адам “ұрлық түбі — қорлық” екеніне көз жібере алмай, уақытындағы пайдасын ғана көреді. Бала барлық еркелігінің, барлық тілегінің орындалып отырғанын ғана жақсы көреді. Еркеліктің орындалуын ізгілік деп біледі. Еркеліктің орындалмауын жауыздық деп біледі. Ал енді, адам есейген сайын, дұрысы, білімі артқан сайын, оның құлық сезімдері де жоғарылайды, тереңдей, кеңейе береді. Яғни адам ақылы тереңдеген сайын дүниеде ол жалғыз өзі тұра алмайтынын, басқа адамдармен бірге тұруға мұқтаждығын, өзінің ойын һәм ісін басқа адам-

дардын ойлары һәм істерімен кабыстырып отыруға міндеттілігін, яғни өз басына ғана келетін пайдаға ұмтылып, өз басына келетін зияннан безбей, сол өзімен бірге дүниеде тұратын басқа адамдарға да пайда келіп, зиянның болмауын тілеу тиістілігін, міне, адам білімі, ақылы тереңдеген сайын осыларға ұмтылады, яғни оның құлық сезімдері осылай тереңдейді.

Мысалы, балада біраздан анасын сүю сезімі оянады. Ананы сүю — анаға жауыздық тілемей, ізгілік тілеу деген сөз. Бірақ ес білген соң туыскандық сезімі, яғни араласып, айналасында жүрген адамдарды сүю сезімі оянады. Оған соң білім тереңдеңкіреген кезде адамда елін сүю сезімі оянады. Өз елін сүю сезімі жер жүзіндегі барлық — адамзатты сүю сезіміне алып барады. Бұл сөздерден көрінеді — ізгілік деген сөздің дұрыс һәм толық мағынасы мынау екен: әр адамның өзін сүюі, яғни жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылуы, туыскандарын сүюі, яғни оларға жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, өз елін сүюі, яғни еліне жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеу һәм басқаларға да зиян келтірткізбеу, ең негізінде біткен адамзатты дос һәм бауыр көру екен. Міне, кімде-кім өзін сүйсе, туыскандарын сүйсе, өз елін сүйсе, әсіресе біткен адам баласын бауырым деп білсе, сол адамды ізгі атаймыз. “Әсіресе” деген сөзді қосуымыздың мәнісі мынау: адамның өзін-өзі сүюі, туыскандарын сүюі, бұл ол адамдардың құлық сезімдерінің төмен тұрғандығын көрсетеді. Өзін-өзі соқыр сезіммен мал да сүйеді, пайдаға ұмтылады, зияннан безеді. Туыскандарын мал да сүйеді, бие құлынын қорғайды. Адамның шын мағынасымен “адам” болуы үшін өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүюі шарт. Өзінің һәм жақындарының ғана пайдасын іздемей, жалпы момын халықтың пайдасын іздеуі шарт. Халық пайдасын өз пайдасынан ілгері қоюы шарт. Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында күрбан бола білсін. Қазақтың жазушысы Міржақып Дулатов бір өлеңінде:

Мен — біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емесің жемісі көп, тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенкі;
Пайдалан шаруаңа жараса, алаш,—

дейді. Міне, алашты халық десек, халықты шын сүйген адам “жарты жаңқасы” қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиісті. Өз елін сүю дегеннен адам өз халқынан

баска халықтарды мейлінше жек көрсін, баска халықтарға қасқыр болып тисін деген сөз шықпайды. Бұлай болса, жер қанға тұншығып, бұзақылық белен алып, жауыздық өрлеп, жер жүзінде тыныш тұрмыс болмас еді. Еуропа мамлакаттарының мына 1914 жылдан бері қан төгіп жатқаны, одан бұрынғы да соғыстар бұған айқын дәлел. Әрбір халық бір-біріне жау болсын деп үгу қата. Адам өз халқының адамдарын сүйюінің үстіне баска халықтардың адамдарын да сүйге міндетті. Міндетті ғана емес, еріксіз сүймек, жер жүзіндегі адам адамды сүймек. Бұл — адамның жаратылысындағы негізгі мінез.

Осы жерде “дін сезімдері” деп аталатын сезімдер туралы бір-екі сөз айтып өтейік. Бірқатар адамдарда мынадай фікір бар: адамның құлық сезімдері күшті болуы үшін, яғни адам ізгі болу үшін, жауыздықтан тиылып, ізгілікке ұмтылуы үшін адамда дін сезімдері күшті болу керек. Дін сезімдерінің негізі — дүниені жаратушы, дүниеде барлық нәрсені билеп тұрушы бір тәңірі бар деп сыйыну һәм сол тәңірге адам өзін пенде деп білу. Тәңірінің күдіреті алдында адам өзінің әлсіздігін сезіп, біліп, тәңірге құлшылық қылу, яғни жауыздықтан тиылып, ізгілікке ұмтылу. Барлық кемшіліктен азат тәңіріге жағу үшін барлық кемшіліктен безу.

Ізгілік істесе, тәңірінің көңілін табуға, разылығын алуға, махаббатын тартуға, яғни жұмаққа кіруге сыйыну. Жауыздық істесе, тәңірінің наразылығын алуға, ашуына, қаһарына ұшырауға, яғни тамұққа кіруге сену, міне, дін сезімдерінің негізі осы. Осы дін сезімдері күшті адам, яғни тәңірінің барлығына, күдіретіне сеніп, оның махаббатын алуға, қаһарына ұшырамауға ұмтылатын адам өмір бойы ізгілікке ұмтылып, жауыздықтан безбек.

Дін сезімдері туралы фікір осы. Бұл — баяғыдан бері келе жатқан фікір. Бұл фікір туралы бұл күндегі үстем ой, ғылымға сүйенген ой мынадай: дін сезімдеріне мұнша артық баға беру, адамды жауыздықтан бездіріп, ізгілікке ұмтылдыратын — дін сезімдері ғана деп үгу дұрыс емес. Құлық сезімдері, яғни адамның жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылатын мінезі адамның өзінің жаратылысында бар. Кісі өлтіру, ұрлық қылу, тартып алудың жауыздық екенін білу үшін дінді болу шарт емес. Ізгілікті сезу — адамның жаратылысына, табиғатына берік байланған нәрсе. Дін ескі емес, адам ескі. Дін ескі емес, жаратылыс, табиғат ескі. Ізгілікке ұмтылдыратын дін адамның жаратылысын жасаған емес. Ізгілікке ұмтылатын адамның мінезі дінді туғызған. Сондықтан адамның

құлық сезімдеріне дін сезімдерін негіз қылып алу, адамның құлықты болуын дінді болуына байлау дұрыстыққа келмейді. Бұл — бір.

Екінші, адамның бір нәрседен тиылуы, бір нәрсеге ұмтылуы екінші бір затты сыйлағаннан, сол затқа жағыну үшін болмай, дұрыстық үшін болса, нағыз тынымды, тиянақты, игі ұмтылу хәм тиылу осы боламақ. Бір адамды сыйлап істеген ізгілік рия болса, “тәңіріні” сыйлап істеген ізгілік те рия. Рияның адамға пайдасы жоқ. Рия адамды түземек емес, бұзбақ. Кемшіліксіз идеал (мұрат.— Ү.Ә.) бар: адам дүниеде ісін идеал үшін істесін, идеал үшін тұрсын және сол идеалды¹ түгел боламын, кемшіліксіз боламын деп ұмтылсын.

Құлық сезімдерін өркендету жолдары

Құлық сезімдерін өркендету үшін төмендегі жолдарды көрсетуге болады:

1) *баланың маңайындағы адамдардың құлықты болуы.* Бала ізгі құлық пен жауыз құлықты айыра алмайды. Оларды бала маңайындағы ересек адамдардың сөздері хәм істері бойынша ғана айырады, солар бойынша ғана ізгі мен жауыз құлық туралы ұғым жасайды. Мысалы, бала атасының ұрлық қылғанын білсе, ұрлық қылу ізгі құлықтан саналады екен деп ұғады. Сондықтан баланың ізгі құлықты болуы үшін оның маңайындағы адамдар, ата, ана, туган-туысқандары өздері ізгі құлықты болуға тиісті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны қылады.

Жәна баланың бірге ойнайтын жолдастары да дұрыс, ізгі құлықты болсын. Балаға ересек адамнан өзіндей бала жақын. Бала өз құрбысына еліктегіш, өз құрбысының тілін алғыш, құлқына, мінезіне салғыш келеді. Өзінің ізгі, жауыз құлқын бала құрбылары арқылы жарыққа шығарып әдеттенеді: сөгіседі, ұрсады, төбелеседі, ұрласады, өтірік айтысады. Осы сәбәптардан тәрбияшы баланың жолдастарының дұрыс, құлықты болуларына өте ықтият қылу керек.

Балада құлық сезімдерінің бекуі, кенекі, терендеуі үшін балаға адабияттан, тарихтан өрнек әңгімелер сөйлеу хәм оқыту керек. Әрбір ұлттың адабиятында ізгі хәм жауыз құлыққа өрнек болғандай әңгімелер толып жатыр. Солармен дұрыс пайдалана білу керек. Яғни

¹ Сөйлемнің мағынасына қарағанда, бұл сөзді идеалға деп оқыған жөн.

әдепті бол, әділ бол, өтірік айтпа деген сықылды құрғақ, жалаңаш сөзден пайда жоқ. Баланың алдыма құлықтың әрбірі әдемі киініп, өрнек күйінде келсін. Өрнектен нәтижаны бала өзі-ақ шығарып алады.

2) *үйде һәм мектепте дұрыс тәртіп болу.* Үй һәм мектептегі тәртіп баланы ізгі құлықтарға әдеттендірсін. Әдеттендіру мынадан табылады: үй һәм мектептегі тәртіп құбылмалы болмасын, яғни ата, ананың, мүғалімнің күйіне карап тәртіп өзгеріп отырмасын. Тәртіп өзгермейтін ізгі құлық заңдарына негізделген болсын. Болмаса, бүгін жаранган іс ертең жарамайтын болып отырса, балада тәрбияшыға сенім қалмайды. Бұл — бір. Екінші, баланың жаратылысы, табиғаты тілейтін нәрседен баланы тыю дұрыс емес. Жүгіруден, ойыннан тыю сықылды. Баланы жаратылысы тілейтін нәрседен тыйсақ, бала бұл жасама тәртіпті оп-оңай бұзып кетеді. Яғни бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді. Баланың өтірік айтуы, алдауы оны жасама тәртіп ішіне қамаудан. Маңайындағы тәртіп, тұрмыстың құрылысы баланың жаратылысына қайшы болса, бала ондай тәртіпті аттап өтеді. Үшінші, тәрбияшы мен баланың арасы өте жақын болуға тиісті. Екеуінің арасында сеніспеушілік болмасын. Бала тәрбияшыны мұның тарқата алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін. Бала тәрбияшыны осылай деп білсе, ол уақытта одан ешбір ойын, ешбір ісін жасырмайтын болады. Жасырмайтын болса, өтірік айту, алдау сықылды ұнамсыз құлықтарға орын да қалмайды.

3) *баланы құлық туралы ой жүргізіп үйрету.* Бала барлық ізгі құлықтарды өзі басынан кешіріп, яки маңайындағы адамдардан көріп, біліп бітіре алмайды.

Алдағы өмірінде құлықтардың әлденеше түрлеріне ұшырауға мүмкін. Ол уақытта: мен мына құлықпен таныс емеспін, сондықтан бұны еш нәрсе деп айта алмаймын деп отыра алмайды ғой. Алда болашақ өз істеріне һәм басқа адамдар істеріне құлық көзінен баға бере алуы үшін, оның құлық туралы ерте күннен ой жүргізіп үйренуі тиіс қой. Сондықтан тәрбияшы балаға түрлі істерді құлық көзінен салыстырып, сыналып үйретуге міндетті. Бала салыстырып, сынап үйренсе, құлық туралы белгілі берік бір ұғымға ие болады. Ол уақытта алдағы өмірінде дұрыс пен терісті, ізгі мен жауызды, ақ пен қараны дұрыс һәм жеңіл айыратын болады.

Қайрат¹

Біз кітабымыздың басынан бері жан көріністерінен ақыл һәм ішкі сезім, яки көңіл көріністерін баяндадық. Енді жан көріністерінің үшінші түрі — қайратқа көшеміз.

Қайрат ұғымы. Біз ақыл көріністері арқылы сыртқы заттар туралы, яғни олардың өзі, ісі һәм күші туралы білім аламыз. Ішкі сезімдер арқылы жанымызда түрлі күйдің болғанын білеміз һәм ол күйді жағымды не жағымсыз деп бағалаймыз. Ал енді, жанымызда тағы бір күш, тағы бір көрініс бар. Жан бір нәрсені істеуге, болдыруға ұмтылады, яки істемеске, болдырмасқа ұмтылады. Жәна бұл ұмтылу соқыр ұмтылу емес, аңды (саналы.— Ү.Ә.) ұмтылу. Міне, осы бір мақсатқа жету үшін жанның аңды ұмтылуы қайрат деп аталады. Әрине, жан күр ұмтылып қана қоймайды, сол ұмтылғанын болдыру үшін денені іске қосады. Жанның қайрат күші арқылы істелетін іс ерікті іс деп аталады. Ал енді, адамның қайрат қатыспай, еріксіз істейтін істері де болады. Мысалы:

1) *импульс ісі.* Яғни кісі кейбір істерді сырттан ешбір әсер болмай белгілі бір мақсатсыз істейді. Мысалы, ұйқыдан ояғанда адам керіледі, созылады.

2) *рефлекс ісі,* яғни сыртқы бір әсерге адамның аңы қатыспай, денесінің ғана жауап беруі. Мысалы, көзге бір затты жақындатсақ, кірпік жабылады, тоңсақ, дірілдейсің.

3) *соқыр сезім* (инстинкт) ісі — атадан қалған мұра бойынша адамның аңын қатыстырмай істейтін істері. Соқыр сезім адамның өзінің һәм тұқымының аман болуына қызмет қылады. Мысалы, бала ешкім үйретпей емшек емеді, яки күс қыс жақындағанда жылы жакка ұшып кетеді.

Ал енді, адамның қайрат туғызған ісіне аң қатыспай болмайды. Мысалы, мен жазғым келсе, аңменен, ойменен қағаз алам, қалам алып, сияға малам һәм осылар сықылды басқа тиісті істер істеймін. Міне, бұл — қайрат ісі. Қайраттың бет алысы ішкі жақ — жан көріністері һәм сыртқы дүние. Мысалы, мен қайрат жұмсап бір ойды еске түсіремін, яки жерде жатқан бір нәрсені көтеру үшін еңкейем.

¹ Бұл сөз психология термині ретінде қазіргі әдебиетте ерік делініп жүр.

Қайрат түрлері Қайрат төмендегі түрлерге, дұрысырақ айтқанда, басқыштарға бөлінеді: *тартылу*, *ұмтылу* һәм *тілеу*. Қайрат адамда ә дегеннен берік, ашық болмайды. Бастапқы кезде бір әсер мен белгілі бір беталыс болмай, белгілі бір мақсат болмай, бір нәрсеге жан жай тартылады. Мысалы, бала аштықтан жылайды, тыпырлайды, жаны жағымсыз күйде болады. Жанында бір азап болады. Бірақ бала осы азаптың, осы жағымсыз күйдің аштықтан екенін аңдап біле алмайды. Оған сүт керек екенін біле алмайды. Міне, жанның осындай күйі тартылу деп аталады. Ал енді, тартылуға аң қатысса, яғни не нәрсеге болса да өзінің мұқтаж екендігін аңдап, анық білсе, бірақ сол мұқтаж нәрсенің не нәрсе екендігін біле алмаса, жанында ұмтылу болады. Мысалы, біз ыстықта сусаймыз, сусын тауып сусынды қандыруға ұмтыламыз. Бірақ бізге кез келетін сусынның қандай болатынын білмейміз. Әгар да біз белгілі бір нәрсеге ұмтылсақ, ол уақытта ұмтылу тілеуге айналады.

Тілеу, суреттеу һәм ішкі сезім арасындағы байлам. Бұл үшеуінің арасында берік байлам бар. Суреттеу болмаған нәрсені адам тілей алмайды. Мысалы, естімеген, білмеген тамақты тілеуге мүмкін емес. Және адамның жағымсыз ішкі сезім беретін нәрсені де тілеуі мүмкін емес. Бір нәрсенің суреті біздің жанымызда неғұрлым ашық болса һәм оның жанымызда жағымды сезім тугызуы бізге белгілі болса, біз сол нәрсені қатты тілейміз.

Қайрат қалай жасалады? Қайрат төмендегі басқыштарды өтіп барып іске асады. Жанымызда бір тілек бар. Сол тілекті іске асырғымыз келеді. Тілектің іске асуының тиістілігін бекітетін сәбәптар дәлел, яки мотив деп аталады. Бұл — қайраттың бірінші басқышы. Ал енді, бір тілектің іске аспауының тиістілігін көрсететін қарсы сәбәп та болады. Қарсы сәбәп — қарсы дәлел, яғни контр мотив деп аталады. Дәлелге қарсы дәлел шыққанда біз бұл екеуін салыстырамыз. Осы дәлел мен қарсы дәлелді салмақтау дәлелдердің күресі деп аталады. Бұл — екінші басқыш. Әгер дәлел мен қарсы дәлелдің күші бірдей көрінсе, адамда толқу пайда болады. Дәлелдер күресінен кейін ақырда адам екі жақтың бір жағына жеңгізіп, бетін бір жаққа түзейді. Бұл — үшінші басқыш. Бетті бір жаққа түзеу бекіту деп аталады. Бекітуді іске асыру орындау деп аталады. Бұл — төртінші басқыш. Орындау жолында адам түрлі бөгетке ұшырап, бөгетті жеңе алмай қажып, жасып,

бекітуін қайтып алуға мүмкін. Бұлай істемес үшін адам табанды болу керек. Табанды адам — қайраты күшті адам.

Қайраттың керектігі. Қайрат адам өмірінде аса қымбат орын алады. Адамның дене һәм жан ісін тізгіндеп, белгілі жолға салып өркендететін сол қайрат. Мысалы, нәресте шақта адамның денесі қайрат қатыспай, өз бетімен қозғалады. Ес кірген соң қайрат жұмсалып қозғалады. Жүргенде аяқ қозғалуы сықылды. Жан ісінде қайрат абайға көп қатынасады. Шынында, қайрат жұмсалмай адам абайлы бола алмайды. Қайраттың ішкі сезімдерге де әсері мол. Қайнап келіп қалған ашуды біз сол қайраттың қаруымен басамыз ғой.

Қысқасы, қайрат адамның барлық ісін тізгіндеп, жолға салмақшы, жүзеге шығармақшы. Қайрат арқылы ғана адам жанындағы қалың күштер жарық көрмекші. Өмірде адам басына қиын-қыстау істер келгенде қажытпай алып шығатын — сол қайрат. Сермеген қолды аспандағы айға жеткізбесе де, ойлаған ойға жеткізетін — сол қайрат. Сондықтан тәрбияшы баланың қайраты өркендеу үшін қызмет қылуға міндетті.

Қайратты өркендету жолдары

1) тәрбияшы баланы денесін дұрыс билеп, дұрыс қозғауға үйретсін. Дене мүшелері қайраттың тез қозғалатын, тез орындайтын қаруы болуға тиісті. Бала мүшелерін теріс қозғап үйреніп бара жатса, тәрбияшы тез түзетсін. Сол уақытта бала қандай іске қай мүшені қозғау керек һәм қалай қозғау керек, — соған әдеттенбекші. Жазғанда, тіккенде саусақтарды қалай ұстау сықылды.

Тәрбияшы баланы әсіресе жан істерін қайратқа дұрыс бағындыруға үйретсін. Бала әсіресе тілегіне қожа бола алмайды. Не тілесе, соны жүзеге шығарғысы келеді. Бала болмайтын нәрсе болмайды деп ұғады. Тура мағынасымен аспандағы айға ұмтылады. Тәрбияшы баланы осындай қиянқылықтан сақтауға міндетті. Балаға әрбір тілектің алдын, артын болдыратын һәм болдырмайтын сәбәптарын салмақтатып, тексеріп үйретуге міндетті. Терең тексеріп келіп, тілекті жүзеге шығару қайраттылық болатыны сықылды, тексеріп келіп, тілекті тоқтатып қалу да зор қайраттылық. Есте болу керек: арыстан айға шапса, мерт болмақшы; өтпес жарлық бойға қорлық болмақшы. Тілектің алдын, ар-

тын тексеріп үйренген адам балалықта — ептейсіз еркеліктен, қиянқылықтан, есейгенде есерліктен аман болмақшы.

2) баланың қайраты күшті болуы үшін тәрбияшы баланың барлық ісін тізгіндей бермей, әрбір істе балаға ерік берсін. Бала өз еркімен денесін қозғап, жүгіріп үйренсін. Әсіресе жанды жұмсап үйренсін. Яғни бала өз бетімен бір нәрсені тілеп, сол тілектің алдын, артын тексеріп, сонан соң я болдыруға, я болдырмауға өзі әдеттенсін. Сол уақытта баланың қайраты өркендемеқ. Әрине, баланың ісі, тілегі пайдасызға, зиянға айналып бара жатса, тәрбияшы кіріседі ғой. Бірақ баланы ылғи тізгіндеуден сақтану керек.

Әдет. Әрбір іс, дене ісі болсын, жан ісі болсын, алғаш істелгенде бірталай қиындықпен істеледі. Екінші істегенде қиындық біраз жеңілдейді. Әгәр да көп істесек, ол істі тіпті жеңіл істейміз. Және сол істі ылғи істегіміз келіп тұрады. Істемесек, бір нәрсені жоғалтқандай боламыз да тұрамыз. Белгілі шарттар болғанда, белгілі бір түрде іс істеу әдет деп аталады. Мысалы, жазған уақытта саусақтарды белгілі бір түрде ұстау сықылды. Әуел жазғанда саусақтарды былай ұстау, әрине, қиын. Оған қанша қайрат жұмсалады. Бірақ біраздан (соң) тіпті жеңілге айналады. Ойламай-ақ, ешбір қайрат жұмсамай-ақ саусақтарымыздың өзі солай икемделе береді. Адам өмірінде әдет көп орын алады. Лейбниц деген ғалым адамның барлық ісінің төрттен үшеуі әдет болады дейді.

Әдеттің адамға көп пайдасы тиеді: 1) әдет арқасында адам белгілі гана істерді істеп, тақақтап, ұшына шығады, анық орындайды, әрбір істің басын шата бермейді; 2) істің¹ тиянақты, көрікті болуына сәбәпкер, әдеттенген істі адам тиянақты істейді; 3) уақытты һәм күшті далаға жібермейді. Бәлки, үндемейді. Әдеттенген істі көп күш жұмсамай адам тез һәм жеңіл істейді. Әдеттену болмаса, адам бір істің соңында мыжып отырып қалып, басқа жаңа істерге уақты болмас еді: Әдет — әсіресе тәрбияшының қолында күшті құрал. Әдеттендіру арқасында баланы жолға салуға мүмкін. Шекспир: “Жаксы әдет — жаксылыққа бастайтын періште”, — дейді. Орыстың тәрбия ғалымы Учинский: “Жаксы әдет — өсімге берген ақша, адам өмір бойы со-

¹ Осының алдынан, 1-пункттегідей, ә д е т сөзін қосып оқыған дұрыс сияқты.

ның өсімімен пайдаланады. Жаман әдет — борыш, адам өмір бойы сол борыштың өсімімен азап шегеді”, — дейді.

Адам өмірінде әдет осындай зор орын алатындықтан, тәрбияшы барлық күшін жұмсап, баланы негүрлым жақсылыққа әдеттендіруге міндетті. Бала нашарлыққа бір әдеттеніп қалса, оны қайта түзеу оңай нәрсе емес. Есте болу керек: ауру қалса да, әдет қалмақ емес. Әдет тым бойға сіңсе, құмарлыққа айналады.

Құмарлық — шектен шықпай белгілі мөлшерде болса, әрине, пайдалы. Құмарлық болмаса, адам өмірде белгілі бір жолды қуып та кете алмайды. Бірақ, көбінесе құмарлық шектен шығып кетеді. Көбінесе адам бір нәрсеге құмар болса, басқа барлық нәрседен көзді жұмып, безіп кетеді. Бір тілекке басқа тілектің, бір нәрсеге басқа нәрсенің бәрін құрбан қылады. Құмар болған нәрсенің пайдалы, пайдасызына да қарай алмайды. Сол құмарлық жолында ұяттан, ардан, барлық адамшылықтан айрылады. Мысалы, қисадағы Қарынбайдың малға құмарлығы сықылды. Маскүнем адамның арақ құмарлығы сықылды. Мұндай құмар адам — сау емес, ауру адам болады. Мұндай құмарлық адамды өрге сүйремейді, көрге сүйрейді. Сондықтан тәрбияшы балада мұндай құмарлықты болдырмауға міндетті.

Мінез

Бір адамның барлық ісін басқа адамдардың істерінен айыратын сипаттар мінез деп аталады. Адамның ойының һәм ішкі сезімдерінің сипаты мінез ұғымына кірмейді. Ойы бір дәрежада һәм сезімдері бір қалыпты адамдардың мінезі әр түрлі болуға мүмкін. Яки жауыз һәм мейірімді адам, құлықты һәм құлықсыз адамдар мінездес болуға мүмкін. Сондықтан мінез ақылға яки сезімге байлаулы нәрсе емес, қайратқа байлаулы. Һәм мінез қайрат дәрежасына қарап былай бөлінеді. Әгәр бір адамның қайраты күшті болса, сөзінен ісі айрылмайтын, екеуі екі бөлек жайылмайтын болса, ондай адамның мінезі қатты мінез, күшті мінез, берік мінез деп аталады. Әгәр сөзбен, оймен іс бір-біріне қабыспайтын болса, ауыз айтқанды қол істей алмаса, ондай адамның мінезі жұмсақ мінез деп аталады.

Мінездің жасалуы. Мінез адамның жаратылысына қарай тұма болады һәм басқа сыртқы сәбәптармен —

тұрмыс түрі, жаратылыс, жолдас, тәрбия сықылды — жүре пайда болады. Тума мінез көбінесе тұқым қуалап келеді. Денің аурулы яки сау болуы, ақылды, ақмақ болу, ашулы, жасық болу сықылды тума мінез *темперамент* деп аталады.

Темперамент. Әрбір адамның жаратылыс бойынша тума бір түрлі мінезі болады. Мысалы, сыртқы дүние әсерлерінен өзінше бір түрлі әсерлену яки ішкі сезімдердің өзінше бір түрлі оянуы сықылды. Міне, осындай тума мінез темперамент деп аталады. Темперамент төрт түрлі: сангвиник, холерик, флегматик һәм меланхолик темпераменттері.

1) сангвиник темпераменті — сыртқы әсерлерді жеңіл һәм тез алу, бірақ терең алмау. Сангвиник адам үшқыр, ойнақы, еті тірі болады, бірақ бір әсерден екінші әсерге секіріп түсе беретін, бір әсерге аялдап тұра алмайтын тиянақсыз адам болады. Әрбір істі бастап тұрып, тастап кететін болады.

2) холерик темпераменті — сыртқы әсерлерді тез һәм терең алу. Холерик адам әрбір әсер соңынан салпақтай бермейді. Бір алған әсеріне мықты, бекем болады, көзденген мақсұтын қадағаламай, тиянақтамай, жолда шала қалдырмайды. Табанды, қайратты болады, қиынқыстау мәселені тез шешеді, тез орындайды. Бірақ холерик адамның ашуы шапшаң һәм қатты болады. Сол ашу сәбәбімен көп уақытта ұнамсыз істер істеп тастайды, тіпті бір бет, қияңқы болады.

3) *флегматик темпераменті* — әсерлерді әлсіз алу һәм ішкі сезімдердің созалаң оянуы. Бірақ түбі берік болады. Флегматик адам ауыр мінезді адам; түрлі әсерлерге көрсе қызар болмайды, мәселені тез шешуге асықпайды, іс істегенде саспайды, шапшаң ашу, қызу мінез болмайды, салқын қанды болады. Басын жарып, көзін шығарып жан алып, жан беріп істі тез бастап кете алмайды. Бірақ бір бастаса, салпақтап артынан қалмайды.

4) меланхолик темпераменті — адамның ішкі сезімдердің билігінде болуы, өзінің ішкі сезімдеріне, жалпы айтқанда, өзінің ішкі дүниесіне берілген меланхолик адам аулақты¹ жақсы көреді, ешкімге сенбейді. Істе қалтылдақ, жасқаншақ болады. Тұрмыста кедергі ұшыраса, оның жүні жығылып, қайраты сөніп, жасып қалады.

¹ Оңашалықты, өзімен-өзі болуды деген мағынада.

Меланхолик адамның үміттен — уайымы, қуаныштан қайғысы көп болады. Аз ғана кедергі оны қалың уайымға, қайғыға түсіреді. Меланхолик адам өзін берілген, өзін деген кісіге құл болғандай жақын болады. Бірақ ана кісідей бұған жақпайтын қарсы мінез шығып қалса, оған қас болып кетеді. Мұндай меланхолик адамның сіркесі су көтермейді. Сондықтан мұндай адам бір бет, қыңыр, қысық болады.

Темпераменттің бұл төрт түрі бір-біріне қатыспай, таза күйінде болады деуге болмайды. Көбінесе бұлар бір-біріне аралас болады. Мысалы, бір адамда сангвиник темпераменті мен холерик темпераменті аралас болады. Бір адамда флегматик темпераменті мен меланхолик темпераменті аралас болады, һәм темперамент тұрмыстың һәм тәрбиенің әсерімен өзгереді. Және темпераменттің түрлі болуы біраз жас, ер, әйелдік һәм тұқымнан да болады. Мысалы, көбінесе жас шақта адам сангвиник болады, ерлікте холерик болады, кәрілікте флегматик болады. Көбінесе әйел сангвиник болады, ер холерик болады.

Қалай да һәр бір адамда осы төрт темпераменттің біреуі денірек болмай қоймайды. Денірек болатын темперамент хатта нәресте шақтан біліне бастайды. Сондықтан тәрбияшы баланың нәресте шағында-ақ оның тума мінезін һәм темпераменті түрін байқап, біліп қоюға тиіс, балаға оның темпераменті түріне қарай тәрбия беру үшін.

Бірақ берік білу керек: темпераменттің анасы жақсы, мынасы жаман, анадай темпераментті ірі адам, мынадай темпераментті төмен адам деуге болмайды. Адамды ірі қылатын темперамент емес, ақыл мен құлық. Ақылы терең, құлық сау адам қандай темпераментті болса да, тізгіндеп, тұзу жолға түсіп кете алады. Темпераментті тізгіндей білу үшін, адамның жақсы тәрбиялануы керек.

Мінез тәрбиясы. Балада берік һәм дұрыс мінез пайда болу үшін тәрбияшы мынау негізгі екі шартты орындау керек: 1) баланың өз қолынан келетін іске балаға толық ерік беру. Басқаның күшіне, көмегіне сеніп кетпей, өз қолынан келмейтін істе ғана тәрбияшы көмек көрсетіп жіберуге міндетті. Күшпен асатын іске кірісіп, баланың тауы шағылмасы үшін; 2) баланы құбылмайтын, ұсақтықпен қажытпайтын темір тәртіпке (дисциплина) бағындыру керек. Баланы еркіне жіберу оны ерлікке, батырлыққа үйретсе, темір тәртіпке бағындыру оны шы-

дамдылыққа, табандылыққа үйретеді. Осы екі жағы тең адамның мінезі күшті болмақ кой. Баланы тіпті еркіне жібермеу оны жасқаншақ, жасық, қорқақ қылады. Ал тіпті тізгінсіз қоя беру, ләм-мим демей, оның бар еркелігін орындай беру баланы бейбастық, ессіз, тентек қылып шығарады.

Осы екі жақтың біреуіне аударып жібермей, баланы ортада ұстай білу үшін тәрбияшы мынаны істеу керек: 1) балаға бір нәрсені істе дегенде ақырмай, бақырмай, салмақпен¹ нәм былай да жарайды, былай да жарайды, деген сықылды табансыздық көрсетпеу керек. Тәрбияшының табансыздығын сезсе, бала оны сыйлаудан, тілін алудан қалады. Жәна тәрбияшы өз ісінде тиянақты, табанды болуға керек. Бала адам айтар емес сліктемпаз болады. Тәрбияшы тиянақты болса, бала оның тиянағына еліктейді; 2) балаға бір нәрсе істе дегенде де, істеме дегенде де, бұл бұйрықтың сәбәбін ұққандай қылып балаға ұқтырып отыруға керек. Сәбәбін ұқса, біраздан соң бала өз бетімен-ақ дұрыс іске ұмтылып, теріс істен тиылатын болады. Ерінбей, жалықпай балаға әрбір істің сәбәбін ұқтыра беру керек. Мән-жайын ұқтырмай, күр бұйрық беруші адам — тәрбияшы емес. Данышпан Абай айтқандай: ұстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға. Тәрбияшы баланың қаһарлы қожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын.

Баланың жалпы жаратылысы

Біз кітабымыздың басынан бері жан көріністерін, яғни ақыл, ішкі сезім нәм қайратты баяндадық. Ержеткен адамға қарағанда, баланың сол айтылған жан көріністері басқарақ түрде болатынын білдік. Мысалы, баланың әсерленуі, суреттеуі, ойлауы нәм сезуі ержеткен адамнан әжептәуір басқа. Баланың бұл жан көріністерінің әрқайсысының жеке-жске алғанда басқалығы болған сықылды, бұлардың бәрін тұтас алғанда да басқалық бар.

Бірінші, баланың барлық жан істері бір-біріне берік байланған болады, бірімен-бірі бірге жүреді. Мысалы, баланың денесі мен жаны, ақылы мен сезімі, сезімі мен қайраты — бәрі бірге іс қылады. Бұлар бір-бірімен күресе білмейді, бірін-бірі тізгіндей білмейді. Бала бір

¹ Осыдан кейін: "т ү с і н д і р у, т а л а п е т у к а ж е т" деген мағынадағы сөздер қалып қойған.

нәрсеге ұмтылса, сол нәрсеге баланың денесі, жаны, ақыл-сезімі, қайраты — бәрі бірге жұмсалады. Бала шақта алынған әсердің өмір бойы естен шықпауының мәнісі сол: бала шақта алынған әсер ержеткенде адамның ақылының, ой-пікірінің һәм мінезінің қандай дәрежада һәм түрде болуына негіз салады. Балалықта ылғи жағымды әсер алынса, адам өмір бойы шат көңілді болмақ. Балалықта жағымсыз әсер алынса, корлық, жоқтық көрілсе, адам өмір бойы қасыретке бейім болмақ.

Екінші, бала ылғи іске ұмтылады. Дені сау бала тіпті қарап отыра алмайды, бірақ бала не істеуге һәм қалай істеуге білмейді. Сондықтан ол ересек адамдардың не істегенін һәм қалай істегенін өнеге қылады. Баланың еліктемпаз болуы осыдан. Еліктеу затында тіпті теріс нәрсе емес. Еліктеу адамның жаратылысында бар нәрсе. Еліктемейтін адам болмайды. Сәбәбі бар нәрсені өз ойымен таба алмайды, оған өмір де жетпейді. Бәлки басқалардан қалған ұнамды нәрсені ала қояды. Жалғыз-ақ жан ісі тіпті әлсіз балада еліктеу тым-ақ күшті болады.

Жоғарыда айтылғанша, баланың жаратылысы ересек адамның жаратылысынан басқа болғандықтан, тәрбияшының негізгі ұстайтын жолы:

1) бала еліктемпаз болғандықтан, баланың ылғи сұлу һәм құлықты әсер алуына ижтһад қылу керек. Әсіресе баланың ата, ана һәм тәрбияшысы — солардың өздерінің барлық істері сұлу һәм үлгілі болуға тиісті. Баланың еліктейтіні солар. Және бала тіпті сенімпаз болады. Сондықтан баланы өз күшіне өзін сендіріп үйрету керек. Қолыңнан түк келмейді дей берсең, бала жасқаншақ, жасық болып қалады. Осыдан сақтану керек;

2) бала ешбір уақытта іссіз тұра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыру керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді. Болмаса, балаға пайдалы іс берілмесе, ол уақытта бала өз бетімен қайдағы нашар, зиянды істерге әдеттеніп кетеді:

Ұзын сөздің қысқасы, бала кәдуілгі адам болғанымен, баланың жаратылысында көп басқалық бар. Балаға тәрбияны өзінің шамасына, жаратылысына қарай беру керек. Жас бала — жас бір шыбық, жас күнінде қай түрде иіп тастасак, есейгенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзеймін десен, сындырып аласың. “Баланы бастан” деген сөздің

мәнісі осы. Тәрбия деген — баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса — басқа, тұрса — аяққа ұрып, көрбала қылып өсіру де емес. Баланы тәрбия қылу — тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз. Қалса — өзін, асса — барлық адам баласын әділ жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғық теңізін қалың қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі болатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай адам қыла алу үшін, тәрбияшы бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек.

Данышпан *Абайдың* төмендегі сөзімен біз кітабымызды тамамдаймыз:

Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

Соңы

Соңғы сөз

(Мағжанның педагогикалық мұрасы жайында)

Осыдан түп-тура 80 жыл бұрын 19 жасында “Шолпан” атты тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көрген қазақтың ХХ ғасырдағы дүлдүл ақыны Мағжан Жұмабаевтың шын мәніндегі ұлттық педагогика ғылымының іргетасы болып табылатын “Педагогика” кітабының дүниеге келгеніне биыл түп-тура 70 жыл болды. Оның 1923 жылы Тәшкент қаласында “Түркістан басмасөз мақкама-сы” араб әрпінде шығарған 2-басылымнан қазіргі жазуымызға қотарылып, қалың оқырман назарына ұсынылып отырған бұл —3-басылымы тағы да түп-тура 70 жылдан кейін өзінің ұлы авторының туганына 100 жыл толуымен түспа-түс қайта жарық көргелі отыр.

Туған халқының егеменді ел болып, дүниежүзілік өркениет жолына түсуі үшін “жарты жанқасы” (Міржақып Дулатұлы) қалғанша жан кешті еңбек еткен өзінің ардагер замандастары сияқты, Мағжан да елінің ертеңі жас ұрпақтың қалай өсіп, тәрбиеленуіне тікелей байланысты деп қарады. Сондықтан қысқа өмірінің көбін ұстаздықпен өткерген, мамандығы педагог ақын жеткіншектерді оқуға, туған халқына жан аямай қызмет етуге шақырған жалынды жырлар мен қазақ балалар әдебиетінің үздік үлгілеріне жататын кесек туындылар беріп қана қоймай, елдің елдігін сақтап, көсегесін көгертетін ұлт жанды, жігерлі, білімді ұрпақты қалай тәрбиелеп, өсірудің жолын шүкшія зерттеді. Соның нәтижесінде Мағжан “...Әр тәрбиешінің қолданатын жолы — ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесін баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан...” деген бағдарламалық қорытынды жасады (“Педагогика”).

XX ғасырдың алғашқы 10—15 жылында қазақтың ұлттық зиялыларының қуатты шоғыры дүниеге келді. Солардың бәрінің дерлік ағартушы жұмысына білек сыбана араласуы нәтижесінде қазақ даласында “дінмен бірге келген” өміршен жазу — әліпбиді (А. Байтұрсынұлы) қолданып, ана тілінде оқып, сауат ашатын дүниәуи мектептер көбейе түсті. Бірақ бұл кезде отаршыл үкімет те қарап жатпады. Отаршылдар қол астындағы ұлттар мен ұлыстарды билеудің өзіне тиімді жолды — оларды бір тіл, бір дін, бір жазуға көшіру деп білді. Сөйтіп, осы екі бағыт арасында ашық та жасырын күрес жүріп жатты. Қазақ оқығандарының жолбасшы ағасы Ахмет Байтұрсынұлының 1914 жылы “Қазақ” газетінде күйзеле жазғанындай, сол кездің өзінде қазақ ата-аналарының көбі өз балаларын бірден орыс тілінен бастайтын мектептерде оқытуға ынталы болыпты. Патша өкіметінің сол арамза саясатының Кеңес дәуірінде де өңі айналдырылып қолданылуы арқылы мәңгүрттіктің көз-бастауы болған әлгі орысша оқуға “ынталылық” әлі күнге дейін жалғасып келе жатқанына таңдана сын да ашынасын.

Ал Қазан төңкерісінің нәтижесінде большевиктер қолына өткен орталық өкімет өз басымен әуре болып, Ленин ұлттар бостандығы мен теңдігін, өзін-өзі билеу құқын жариялап, Алашорда үкіметінің бұрынғы қатысушыларына “кешірім” жасалып, кеңес жұмысына қатысуға жол ашылғаннан кейінгі (Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің 1919 жылғы көкек айының 4-індегі қаулысы) қазақ халқының өз алдына ел болып, өзін-өзі басқаруға сенімі күшейген еді. Бұл кезеңді Мағжан Батыс Европадағы қайта өрлеу (ренессанс) дәуірімен салыстырып, қазақ жерінде де өзінің “кішкене Рабле, кішкене Муннен, кішкене Коменскийлер шыға бастады” деген-ді. Бірақ бұл дәуір де ұзаққа бармай, “басталған жыр бітпей үзілді” (М. Жұмабаев).

Осыдан кейін “тегінде тағдыр жазған” жолмен қалтақтап келе жатқан қазақ елі Россия революциясы толқынының екпінімен кете барып, қанша ұтып, қанша ұтылғанының анық шешуін” (мәселені осылайша қоюдың өзі қаншалық сұнғыла тереңдік, көрегендік екеніне көзіміз енді ғана жетіп отыр ғой!)” тарих еншісіне қалдыра отырып”, суға кеткен тал қармайды дегендей, Мағжан Жұмабаев ендігі бар үмітін мектеппен байланыстырады. Ол өзінің 1921 жылы “Бостандық туы” газетінде жарияланған “Жазылшақ оқу құралдары һәм мектебіміз” деген бағдарламалық мақаласында: “Қазақтың тағдыры,

келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра билсек келешегіміз үшін тайынбай-ақ сергтесуге болады. Сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт”, — деп толғанды. Сөйтіп, кеменгер ағартушы ұлт ретінде құрып кетпеудің жолы “халықтың жанына қабысатын”, ана тілінің уызынан нәр алған дүниежүзілік өркениет жолына түсіретін ұлттық мектебінің болуы және жазылмақ оқу құралдарының да “мінезі мектебіміздің мінезіне байлаулы болуы” деген тұжырымға келді. Сол кезде кимелеп, омыраулап бара жатқан “соқыр еліктеу ауруы”, “қазақ жанын қайшылап отырып жат қалыпқа салуға” үмтылушылық, ең болмаса “сынамай, икемдемей, даяр қамытты қазақ баласының мойнына кигізе салушылық” үрдісі көреген ағартушы-ақынды қатты тіксіндіріп, “қарадай қорқытты”.

Халықтың аяулы өжет перзенттерінің бірі С. Қожановтың қолдауымен және алғы сөзімен 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан Мағжан өлеңдерінің жинағын большевиктік догманың жас сарбаздары соттап, “зиянды” деп тапқанға дейін (Мағжан шығармашылығын осыдан кейін тек қара бояумен сынаушылар¹ дәуірі басталды да, ал 1937 жылдан кейін оның шығармалары түгіл, атын атауға тыйым салынды) ақын шығармалары қазақ зиялыларының ең көрнекті дарынды өкілдерінен жоғары бағасын алды.

Әдебиет пен мәдениеттің дарынды тұлғаларының өзіндік дара ерекшелігін тап басып, бейнелі тілмен қызықты тұжырымдауы және болжамы жөнінен жаза баспайтын Мұқаң (Мұқтар Әуезов)”... бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрыл, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз — Мағжанның сөзі” десе, ақын поэзиясын тұңғыш рет кеңінен талдап, 1923 жылы классикалық мақала жазған үлкен суреткер әрі ғалым Ж. Аймауытов Мағжанға жазған бір хатында оны “қазақ әдебиетінің көгіне көтерілген күнге” теңей отырып: “Ең

¹ Рас, 20-жылдардағы белгілі сыншы Ғ а б б а с Т о р ж а н о в “Мағжанның ақындығы және Жүсіпбектің сыны” (“Еабекші қазақ”, 1925 жыл) деген мақаласы мен “Әдебиет және сын мәселелері” (Қызылорда, 1929) атты кітабында Мағжан өлеңдерінің “идеялық кемшіліктерін” сынай отырып, ақын шығармаларының көркемдігін жоғары бағалайды және одан пролетариат ақындары үйренуі керектігін айтады. Осы пікірі үшін жаңа әдебиеттің жақтаушылары Ғаббасты “ұлтшылдарға іш тарттын” деп кінәлап, оны “екі орындықтың ортасында отырған” сыншы ретінде бағалайды.

гажабы — өлеңінің өтірігі жоқ”, — деп жазыпты. Осы шынайылық, “артқы күнге анық қалуға жарайтын” қадір-қасиет ойшыл ағартушының педагогикалық мұрасына да тән десек артық емес. Білім мен тәрбие беру ісі халықтың жан дүниесіне үйлеспесе, келешегі күңгірт деген терең топшылаудың дұрыстығын тарих көзге шұқығандай етіп көрсетіп отырған жоқ па?! Мағжан мұндай қорытындыларды жайдан жай айта салмағаны даусыз. Туған елінің тарихы мен бай әдебиетін, ой қазынасын, соның ішінде фольклор мен ұлы жыраулар толғауларындағы ұлттық тәлімгерлік, дидактикалық асыл мұраны бойына сіміре отырып, өзге елдер тәжірибесін: қазақ арасына бұрыннан терең тағылымды аңыздар, даналық нақылдар түрінде кең мағлұм болған ежелгі грек данышпандарын (Аплатон, Сократ, Аристотель, т.б.), жоғарыда аталған қайта өрлеу дәуірінің алыптарын, орыстың төңкеріске дейінгі және кейінгі өзі жақтайтын яки жақтамайтын педагог, психолог оқымыстыларын зерделеп оқығанын, сондықтан да жұрт алды-артына қарамай “екпіндеп бара жатқан” алмағайып заманда дұрыс бағытта болғанын пайымдау қиын емес. Қиянатқа толы қытымыр заман ұлы ақынның көзін жойып, әдеби мұрасын құртып жіберуге сәл қалған күннің өзінде де оның поэзиясы туған елінің зердесінен мүлде өшіп қалған жоқ, ал теңсіздік тепкісіне шыдамай қансыған шөл басып, қарлы тау асып, телегей теңіз кешіп, жержиһанға тоз-тоз болған қандастарының жүрегінде бірге кеткені (зерттеушілерді бұл жағынан да қызықты жаңалықтар күтіп тұр деп сенеміз!) шындық. Бірақ өзінің ата жұртында о бастан атаусыз қалған ғылыми-зерттеушілік еңбектерінің баяғыда-ақ туыстас Түркияда, сонау Германияда, Париж бен Лондонда оқымыстылар назарын аударып, тәңгі еткенін енді ғана біліп жатырмыз. (Бұл жөнінен түркиялық бауырымыз Хасен Оралтайдың “Алаш — Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны” зерттеуінен, профессор Заки Вали Тоғанның “Түркі елі — Түркістан тарихы” және “Естеліктер” атты іргелі кітаптардан көптеген мәліметтер кездестіруге болады.) Өткен жылы Алматыда болып қайтқан қазақ тілін зерттеуші американдық профессор Стюарт Делом “Ана тілі” газетінің тілшісімен сұхбатында (1992 жылғы тамыздың 13-і) маман ретінде қазақтың үш педагогінің — Ы. Алтынсария, А. Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабайұлының еңбектерін өте жақсы көретінін айтып, оның себебін “бұлардың жазған кітаптарында халықтық педагогика мен психологияға көп

мен беретін” деп көрсетеді. Бұл жерде Мағжанға қатысты әңгіме оның осы “Педагогика” оқулығы жайында болып отырғаны белгілі.

Педагогика жөнінен алғашқы ірі ғылыми еңбек әрі мұғалімдер мен жоғары мектеп шәкірттеріне арналған сындарлы оқулық болып табылатын бұл кітап тұңғыш рет 1922 жылы Қызылжар қаласында, одан соң іле-шала (1923 ж.) екінші басылымы Ташкент қаласында жарық көрген. Автордың өзі атап көрсеткендей және басқа да деректер бойынша (мәселен, осы курс бойынша Мағжаннан дәріс тыңдаған С. Мұқановтың жазуынша) кітапқа 1919—20 жылдары Орынборда мұғалімдер курсында оқылған дәрістер негіз болған. Курсты даярлағанда Мағжан өзі іштартатын сол кездің көрнекті педагог — психологтері С. Л. Рубинштейннің¹, А.А. Смирновтың², т.б. зертеулеріне сүйенгенімен, оқулық кітабын өзінің ұстаздық тәжірибесін, Омбы қаласындағы мұғалімдер семинариясында (оны 1917 жылы алтын медальмен бітірген) және өз бетімен зерттеп оқыған арнайы әдебиеттерді, әр ел ұстаз — ойшылдарының адамның, оның ішінде балалардың жандүние қасиеттері және тәрбиесі туралы ойларын сыни көзбен, шығармашылықпен пайдалана отырып жазып шыққан.

Осы кездің талабына орай тап бүгін жазылғандай оқылатын ғалымдық пайым мен ақындық шабыт туындысының төлтумалығына шәк келтіру орынсыз. Мұны қадап айтып отырғанымыз, Мағжанның “бір кітапты жайып қойып... көшіре бергенім жоқ” деуіне карағанда, әлгіндей бір қаңқу сөзді құлағы шалғанға ұқсайды. Сондай меңзеу С. Мұқановтың “Есеу жылдары” атты өмірбаяндық шығармасында кездеседі. Онда Мағжанның

¹ Рубинштейн Сергей Леонидович (1889—1960)— аса көрнекті орыс психологі және философ. Бұрынғы ССРО Ғылым академиясының корреспондент — мүшесі (1943). 1913 жылы Одесса университетін бітіріп, 1919 жылдан сонда философия және психология кафедрасының доценті болған. Кейін Москва университетінде психология кафедрасының меңгерушісі (1942), ССРО ҒА-ның философия институты психология секторын басқарған. Оған “Жалпы психологияның негіздері” атты басты еңбегі үшін ССРО Мемлекеттік сыйлығы берілген. Мағжан оның осы тақырыптас еңбегімен таныс болған.

² Смирнов Анатолий Александрович (1894—1975)— белгілі психолог. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор. Москва мемлекеттік университетін бітірген (1916). 1916 жылдан сол кездегі Психология институтында істеген. Ол — жалпы балалар және педагогикалық психология, есте сақтау, қабылдау мәселелері жөніндегі зерттеулердің, жоғары оқу орындары студенттеріне арналған психология оқулықтарының авторы.

төсекте жатып, орысша кітаптан аударма жасап, оны курс тыңдаушыларына айтып жаздырғаны сөз болады. Сәбит пен Мағжанның ара қатынасы өзінше әңгіме. Ал бұл кітаптың аударма емес екендігін туындының құнарлы тілі, ондағы халық тұрмысының жанды бейнелері, ғылыми тұжырымдарының өзіндік сонылығы, қазақ өмірінен алынған деректері, ой-сезім, түйсік-таяым арқылы өрілген таза ұлттық рухы аңдатып тұр.

Ол аз десек, қазақ тілін жетік білетін жат жұрттық ғалымның (жетістігі сол емес пе: қазақтардың мінез-құлқының табиғатпен бір тұтастығын, содан да балаларына “Ботакөз”, “Қарлығаш”, “Шолпан”, деп ат қойып, “қошақаным”, “ботақаным” деп еркелететінін), қазақ тілінде “әдемі” сөзінің 30-дан астам баламасы барын, оны десеніз, мал сойғанда: “Сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ,— құдай қызықшылдықта жегізсін” дейтінше дейін айтып отыр ғой) кітапты халықтық педагогика мен психологиясы үшін ұнатам деуі неге тұрады.

Ендігі бірер сөз оның мазмұны жайында. Қазіргі жарияланымдарда бұл кітап, атына карап, таза педагогикалық еңбекке жатқызылып жүр. Ал, шынында, онда бір-бірімен тығыз байланысты екі пән — педагогика мен психологияның қарастыратын мәселелері ұштастырыла баяндалған.

Бұған кітаптағы тақырыптардың мазмұнына карап-ақ көз жеткізу қиын емес. Мысалы, алғашқы бөлімде: тәрбие ұғымы, оның түрлері мен мақсаты, педагогика пәні мен оның бөлімдері, олардың зерттеу объектілері т. б. жайында сөз болса, келесі бөлімде жан, яғни психика құбылыстары, соларға негізделіп бала тәрбиелеудің ғылыми негіздері, жолдары қарастырылады. Оқулық құрылымының бұлай болуы оның мұғалімдерге (немесе педагогикалық жоғары оқу орындарына, мәселен, педучилищелерге) арналғандығына байланысты. Бұл жөнінен оны психологияның педагогикалық психология деп бөлінетін тармағына жатқызуға болады. Мұны кітаптың ұтымды жағы деп караған жөн. Өйткені балаларға білім мен тәрбие беруді олардың жас ерекшелік психологиясы мен даралық қасиеттерін білмей тұрып, ойдағыдай жүзеге асыруға болмайтыны аян. Бұл жөнінен кітаптан талай-талай терең ғылыми тұжырымдар, соқталы ойлар, халықтың тәлімгерлік даналығымен, рухани тәжірибесімен және бақылауларымен нәрленген қызықты да әсерлі мысалдар келтіруге болар еді. Мәселен, автор психикалық құбылыстар болып табылатын сүйіспеншілік, әсемдік (эстетикалық) сезімдерін, сөйлеу қасиеттерінің

табиғатын ғылыми тұрғыдан шөбер ашып түсіндірс елші. жалпы ұлттық, тіпті бүкіл адамзаттық биіктен көзсіңірген ойлар толғайды. Аталмыш еңбектің өн бойымен тын қысым патты танытатын, даналық нақылдар кітабында лайық бір мысалды келтіре кетелік. “Мысалы, балада,— дейді ақын және ғалым-психолог Мағжан,— біраздан анасын сүю сезімі оянады. Ананы сүю — анаға жауыздық тілемей, ізгілік тілеу деген сөз. Біраз ес білген соң туысқандық сезімі, яғни араласып, айваласында жүрген адамдарды сүю сезімі оянады. Онан соң, білім тереңденкіретен кезде, адамда елін сүю сезімі оянады. Өз елін сүю сезімі жер жүзіндегі барлық адамзатты сүю сезіміне алып барады. Бұл сөздерден көрінеді — ізгілік деген сөздің дұрыс һәм толық мағынасы мынау екен: әр адамның өзін сүюі, яғни жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылуы, туысқандарын сүюі, яғни оларға жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, өз елін сүюі, яғни еліне жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеу һәм басқаларға да зиян келтірткізбеу, ең негізінде біткен адамзатты дос һәм бауыр көру екен. Міне, кімде-кім өзін сүйсе, туысқандарын сүйсе, өз елін сүйсе, әсіресе біткен адам баласын бауырым деп білсе, сол адамды ізгі деп атаймыз. “Әсіресе” деген сөзді қосуымыздың маңісі мынау: адамның өзін өзі сүюі, туысқандарын сүюі, бұл ол адамдардың құлық сезімдерінің төмен тұрғандығын көрсетеді... Адамның пшын мағынасымен “адам” болуы үшін өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүюі шарт... Халық пайдасын өз пайдасынан ілгері қоюы шарт... Міне, алашты халық десек, халықты пшын сүйген адам “жарты жанқасы” қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиісті. Өз елін сүю дегеннен адам өз халқынан басқа халықтарды мейлінше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр болып тиісін деген сөз шықпайды. Бұлай болса, жер қанға тұншығып, бұзақылық белең алып, жауыздық өрлеп, жер жүзінде тыныш тұрмыс болмас еді”. Міне, бұл — “ұлтшыл”, “халық жауы” аталған адамның сөзі, жай сөз емес-ау, жан сөзі, дүниетанымы, өмір мұраты!

Кітап қазақ тілінің ғылыми стилі, терминологиясы жаңа қалыптаса бастаған кезде жазылса да, ғажап түсініктілігімен қайраң қалдырады. Жанға жағымды қазақы оралымдылығымен сүйсіндіреді. Педагогика, психология (кітапта бұл пәндермен салалас логика, гигиена, этика, физиология мәселелері де табиғи түрде кірістіріліп отырады) сияқты терминологиясы осы күннің өзінде жеткілікті қалыптаспаған, күрделі де нәзік атауларға толы пәндерді осылай сөйлетудің өзі, бір жағынан,

казак тілінің мол мүмкіндігін танытса, екінші жағынан, біз егеменді ел болып, тіліміз мемлекеттік мәртебе алғаннан кейін қайта оралып жатқан ғылыми дұрыс принципті ұстағанынан, автордың өз сөзімен айтқанда, таза орыс сөздерін казакшаға айналдырып, жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді казакшаға аударам деп азаптанбағандығынан десек керек. Осы принцип сақталмағандықтан, казак терминологиясын өзге тілдердің, әсіресе орыс тілінің элементтері басып кетіп, казак тілі ғылым тілі болудан қала жаздағанын енді ғана шырылдап айта бастадық қой. Әрине, тіл бір орында тұрып қалмайды. Кітап дүниеге келгелі де көп заман өтті. Сондықтан онда бірлі-жарым қазіргіден баска мағынада қолданылған сөздер, қазіргі терминологиямызда баска баламада орныққан атау-терминдер кездеседі. Оларға кітаптың өзінде сілтеме түрінде түсінік беріліп отырғандықтан, бұл жерде қайталап жатудың қажеті болмас.

“Ел болам десең, бесігіңді түзе” дейді халқымыз. Өмірдің жалғасы жас ұрпағыңды жақсылап өсір деген сөз ғой бұл. Кітап ұрпақты жаны да, дені де сау, құлықты да парасатты, білімді де инабатты, ана тілінің уызына жарып, ұлтының рухымен қанаттанған халық перзенті етіп өсіруге арналған. Кітапқа иманың — компартияның идеологиясы болсын, оның жолында ештеңеден тартынба: әке-шешек, ұлтың-ұлысың, дінің, тілің болса да таптап өт дейтін таптық насихаттың салқыны тимеген. Демек, мұның мектебіміз бен педагогикамызды (психологиямызда да) ұлттық болмысымыз бен болашақ үрдісімізге сай жанартуымызға тигізер игі ықпалы орасан. Осыдан 70 жыл бұрын:

“Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт — тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың күри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Казак тілінде казактың сары сайран дала-сы, біресе желсіз түңдей тымық, біресе күйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі — бәрі көрініп тұр”, — деп те осы кітапта айтылған ғой. Ал кітапта мұндай ұлағатты толғаныстар қаншама десеңізші!

Ұлықман Әбілдаұлы

ЖИНАҒЫ

1. Сағалды.

2. Жетпіс сөз. Тәрбия деген не? Тәрбия бөлімдері. Тәрбияда мақсұт. Педагогика қандай фән? Педагогикамен жаңы тағыс болудың керектігі. Педагогикаға жәрдемші фәндер.

3. Педагогика бөлімдері. Жалпы педагогика. Дене тәрбиясы. Өлшеу. Жылылық. Дем алу. Тамыр соғу. Бала бөлмеі. Баланың тамағы. Қолдан асырау. Емізік, аралас тамақтандыру. Тамақтандыру тәртібі. Емшектен айыру. Ел жасар һәм үш жасар баланың тамағы. Баланы поладандыру. Киім. Бөлеу һәм бесік. Ұйқы. Баланың қозғалуы. Серуен. Тісеу.

4. Жан тәрбиясы. Психология фәні. Жан көріністерінің дене көріністерінен айырмасы. Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам. Жан көріністері тағу жолдары: өзін бақылау жолдары. Бақылау. Жан тұрмысының түзу болу шарттары. Нерв системасы. Нерв системасының қызметі. Нерв системасының саулығын сақтау. Нерв системасын өсіру һәм берік қылу.

5. Жан көріністерін тап-тапқа бөлу. Ақыл көріністері, яки жанның білуі, әсерленуі. Әсерлену ұғымы. Әсерлену көрінісі қалай болады. Әсерлену көрінісінің бөлу шарттары. Әсерленудің іші, күші һәм тоны. Әсерленуді орындастыру. Перцепция. Апперцепция. Иллюзия. Баланың әсерленулері.

6. Әсерленуді бөлу. Жалпы сезім яки дене әсерленулері. Сыртқы сезім әсерленулері. Көру. Баланың көру әсерленуі. Көру сезімін тәрбия қылу. Көру сезімінің жан тұрмысына керектігі. Есту сезімі. Баланың есту әсерленулері. Есту сезімін тәрбия қылу. Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі. Сипау сезімі. Ет сезімі. Иіскеу һәм тату сезімдері.

7. Абай. Абайдың түрлері. Баланың абайы. Абайдың қымбаттылығы һәм оны тәрбия қылу жолдары. Абайлы болмау сәбәбтары.

8. Суреттеу. Суреттеу ұғымы. Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырма. Галлюцинация. Суреттеулердің

бөлінулері. Баланың суреттеулері. Суреттеулер ассоциациясы. Жақындық ассоциациясы. Тұқымдастық ассоциациясы.

9. Ес (зейін). Көру есі. Есту есі. Адамдар өмірі үшін естің керектігі. Баланың есі. Есті өркендету жолдары. Адамның жасындағы өзгеріске карап ес өзгерісі.

10. Қиял. Еріксіз һәм ерікті қиял. Баланың қиялын — фантазиясын тәрбия қылу жолдары. Баланың фантазиясы һәм оның өркендеуі. Ертегі. Баланың ойыны. Жалқы һәм жалпы ойын. Ойыншықтар.

11. Ойлау. Ұғым һәм оның жасалуы. Ұғым мен суреттеу арасындағы айырма. Ойлау мен қиял арасындағы айырма. Ұғымның іші һәм ауданы. Ұғымдардың ішіне карап бөлінуі. Жалағаштау. Ұғымдардың қоғамына карап бөлінуі. Жалпылау һәм шектеу. Хүкім. Хүкімнің жасалуы. Ұғым мен хүкім арасындағы айырма. Хүкімдердің бөлінуі. Ой шығару. Ой шығару қалай жасалады. Дедукция. Силлогизм. Толық һәм шалақ силлогизм. Силлогизмдердің бөлінуі. Силлогизмнің дұрыс болу шарттары. Силлогизмнің керектігі. Индукция. Апология. Гипотеза. Баланың ойлауы. Ойлаудың жай тұрмыс үшін керектігі, оны өркендетудің жолдары. ?

12. Тіл. Жанның жайын жарыққа шығару жолы. Тілдің адам өмірінде һәм ұлт өмірінде ұстаған орны. Баланың тілі.

13. Ішкі сезім көріністері һәм көңіл. Ішкі сезімдер. Әсерлену мен ішкі сезім арасындағы айырым. Ішкі сезімдердің жасалуы. Сыртқа шығуы. Ішкі сезімдердің бөлінуі. Жан күйі. Аффект. Баланың ішкі сезімдері: Ішкі сезімдердің адам өмірінде ұстаған орны. Ішкі сезімдерді тәрбия қылу. Тәрбиядан максүт һәм тәрбия жолдары. Өзімшілдік ішкі сезімдерінен: ашу, қорку, үялу сезімдері. Көпшілдік ішкі сезімдерінен: аяу һәм достық. Іш пысу — зерігу, сұлулық сезімдері. Сұлулық сезімдерін тәрбия қылу. Құлық сезімдері: Құлық сезімдерін өркендету жолдары.

14. Қайрат. Қайрат түрлері. Қайрат қалай жасалады. Қайраттың керектігі. Қайратты өркендету жолдары. Әдет. Құмарлық. Мінез. Мінездің жасалуы. Төрт темперамент. Мінез тәрбиясы.

15. Баланың жалпы жаратылысы.

ЖАЗЫЛАШАҚ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫ НӘМ МЕКТЕБІМІЗ

Қазақстан үкіметінің ағарту комиссары нәм КССР госиздаты алдындағы жазушылар ұйымының 14 январьда болған кеңесінде қазақтың I, II басқыш еңбек мектебіне оқу құралдарын даярлау туралы шығарған қаулыларын газеттерден оқыдық. Сөздің іске асатын кезі келген шығар, іске сәт.

Қаулыда I, II басқыш қазақтың еңбек мектебіне пәлендей құралдар пәлендей уақытта жазылып бітсін деген. Бірақ ол құралдар қандай негізге құрылу керек, қандай түрде болу керек, бұл көрсетілмеген. Көрсетілмеуі, сөз жоқ, қолайсыз. Ағарту комиссариаты рсми бұйрықпен көрсетсе, қолайлы болар еді.

Бұл сөздің мәнісі мынау: оқу құралдарының құрала-тын негізі — мектеп. Оқу құралдарының мінезі — мектеп мінезінің айнасы. Түрлі пәннің мекепке қай шамада, қай түрде кіруі де мектептің өзінің қандай негізге құрылуына, қандай мінезді болуына байлаулы нәрсе. Олай болса, жазылашақ біздің оқу құралдарымыздың да мінезі мектебіміздің мінезіне байлаулы болға тиісті. Ойлауға мүмкін, үстеріне кітап жазу міндеті артылған азаматтардың ішінен көз жұмып, әйтеуір жазылып кітап бола берсін деп, іске кіріскендері сықылды, ана “байлаулардың” басында басы қаңғырып, дағдарып отырғандары да болар: Осы дағдарыстың болуында тамаша жоқ.

Әңгіме былай. Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебінде салмақ. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе. Бұл — ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық. Тарихты аз ғана болса да ақтарған кісі мұны біледі.

Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік нәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады. Сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт.

Қазақ мектебі осы күні үш жолдың әрелігінде тұр. біреуі — арғында. Оны жүріп шықты деуге болады: Екеуі — алдында.

10—15 жыл бұрын біздің мектебіміз сиыр көзді, сәлделі молдасы, балдырған балаларды шыңғыртатын көк шыбықтары, бисынба, биясынби, битүрбүрлері, уал,

қадір, кире ушеремін, алла тағалалары, тағы толып жатқан бірденелерімен түп-тура өлімнің ұясы еді. Жан, денені бірдей улайтын схоластиканың сасық зынданы еді. Тұрмыс, жаратылыс туралы балаға ешбір білім бермейтіні былай тұрсын, оқу, жазуды да білдіре алмайтын еді.

Соңғы он жыл ішінде қазақ оқыған азаматының біраз жандануымен мектебіміз де біраз жандана бастады. Мектеп төрінде тізгінсіз тәжірілік құрбан әліпби орнына ғылым мол кіріп отырды. Ми шірітуден басқаға жарамайтын мектебіміз қат танытатын мектепке айналды. Бұл — мектебіміздің 1917 жылға шейін жүріп шыққан жолы.

1917 жылғы үлкен толқын — қалғып отырған қазақ азаматын да қағып оятты: Саясат һәм шаруашылық жағынан елінің қолын жеткіземін деп үмтылған асмаз қазақ мектебін де жана, жайлы, таза негізге құрмақшы болды. Қала сайын дерлік курстар ашылды. Көздерінде, көкіректерінде ұшқыны бар мұғалімдер шығарылды. Мектеп пен тірі дүние ортасындағы қытай қорғанын бұзып, мектепті білім беріп, тұрмысқа даярлайтын, келешекте ел ісінің иесі болатын азаматтар шығаратын жер жасауға, мектепке тұрмыс һәм жаратылыс ғылымдарын кіргізуге бет алды.

Тіпті құр кампиту емес, 1917, 1918, 1919, жылдар қазақ мектебі үшін күнбатыс Европа мектебіне ояну (ренессанс) дәуірінің істеген қызметін істемек еді. Ояну дәуірінде мектептен схоластика қуылып, мектеп — тұрмыс һәм жаратылыстың айнасы болсын деп, Рабле, Мунсен, соңғы таман Каменскийлер шықса, өткен 2—3 жылдың ішінде қазақ мектебін жана негізге құрмақшы болған азаматымыз да кішкене дүниесінде кішкене Рабле, кішкене Муннен, кішкене Каменскийлер еді.

Бірақ басталған жыр бітпей үзілді. Қолға алынған іс тиянақталмай қалды. Төңкерістен төңкеріс болды. Толқыннан толқын қақты.

Тегінде “тағдыр жазған” жолымен қалтақтап келе жатқан қазақ елі Россия революциясы толқынының екпінімен кете барып қанша ұтты, қанша ұтылды, анық шешуін тарих берер. Қазіргі күнде екпіндеп бара жатқанымызда өзімізге өзіміз есеп беруге қол тимейтін түрі бар. Бірақ мектеп ісімізге аз ба, көп пе есеп беруге болады. Мектебіміз — белгілі берік бір негізге құрыла алмады. Бір жақтан — әліпби һәм ғылым, екінші жақтан — ұлт тілі, жаратылыс, үшінші жақтан — орталық һәм ма-

шина негізіне құрылған еңбек мектебі. Міне, қазақ мектебі осы күні осы үш оттың ортасында тұр...

Дұрыс, еңбек мектебін Совет үкіметі тіпті жоқ жерден шығарып алған жоқ. Мектепті еңбек негізіне құру — педагогика дүниесінің көптен бері көксеген ізгі тілегі болатын. Еңбек мектебінің совет кезінде атой беріп шыға келу себебі — Совет үкіметі һәм коммунизм жолындағы адамдар еңбек мектебін саяси күреске құрал қылып отыр.

Жоғарғы сөздердің қорытындысы — үш тарау жолдың ортасында дағдарып тұрған мектебімізді белгілі бір жолға нұсқап жіберу — ертенге қалдыруды көтермейтін міндетіміз. Қалайда мектебімізге берік бір негіз салу керек.

Мектебімізге негіз саламыз дегенде ескеретін іс — соңғы кезде соқыр еліктеу ауруы біздің жанымызға сіңіп барады. Еліміздің саяси ынтымағы һәм шаруашылық тұрмысын жаңа жолға қоймақшы болғанда да біз еліктеу ауданында жүрміз. Қазақ жанын қайшылап отырып жат қалыпқа салмақшымыз. Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру яки жаңа қалып жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарадай қорқытады. Мектебімізге негіз салғанда біз тағы осы жолға түсіп кетпесек игі болар еді.

Дұрыс, бізге жақын жерден үлгі болатын — орыс мектебі. Бірақ орыс мектебінің өзі осы күнде тоғыз жолдың торабында тұр.

Жалпы адамзат өсіп-өну тарихында не істесе, бір адам да өсіп-өну тарихында соны істейді. Тарих таңында жалаңаш тағы адамды — жан, ақыл билеген жоқ, дене биледі. Бері келе-келе жан мен ақыл денеден тізгінді ала берді. Мектеп те осылай құрылуға тиісті. Қол еңбегі, дене еңбегі, әрқилы мектеп бас кезінде тізгінді баланың денсінге берсін, ілгерілей келе жанның, ақылдың әкім болуына қызмет қылсын. Яғни мектеп биогенетический негізге құрылсын депті Гансберг, Рубинштейн.

Кітап — мәдениеттің негізі емес, мәдениеттің негізі — қол еңбегі, олай болса, кітап әншейін көмекші болып, мектеп басынан аяғына шейін қол еңбегі негізіне, яғни мануалистический негізге құрылсын депті Джиоби, Зидель.

Жоқ, мәдениеттің қол-аяғындағы құрсауды тас талқан қылып, оны ерікке шығаратын — машина; олай болса кітаптың керегі шамалы, мектепке түскен адам бітіріп шыққанша машинаны айналдырсын, соны үйренсін, яғни мектеп индустрия негізіне құрылсын депті орыстың Блонский.

Есебі — Блонский адамды машинаға тас байлап, машина жанды қылып шығармақ. Адам жанын байлап, машинаның құрбаны қылуга ұмтылу адамзат дүниесінің соңғы ауруы.

“Машина мәдениетімен көбік шашып күресіп жүргендер — сол мәдениетпен нағыз уланғандардың өзі деп ойлауға күшті дәлелдер бар”¹ — деген профессор Рубинштейн сөзі деп дүп-дұрыс деуге болатын шығар.

Тағы-тағы толып жатқан деділер... Қысқасы — тоғыз жолдың торабы...

Жалғыз-ақ осы толған тораптын арасынан ашық көрінетін нәрсе — біздің дағдарып тұрған мектебімізді бастап алып кететін талассыз даңғыл жоқ. Сол жолдардың біреуін талассыз деген күнде де, сынамай, икемдемей, даяр қамытты қазақ баласының мойнына кигізе қою — тарих алдында, еліміздің тағдыры алдында кешілмес күнә болар еді.

Бұл — мақала педагогика дүниесінде мектеп құрылысы туралы қандай ағымдар бар, һәм біздің мектебіміз қандай негізге құрылуға тиісті — осыларды осы бірнеше сөзбен аша қою ойымен жазылып отырған емес. Мақаланың мақсаты — ескерту. Оқу құралдарын жаздырып жатқан ағарту комиссариаты, жазып жатқан азаматтар бұл оқу құралдары қандай мінезді мектепке арналады — сол туралы ой жүгіртсе игі болар еді деген үміт. Кең қазақ мектебіне негіз іздегенде, таза пән көзінен, яғни мектеп құрылысының қазақ жанына қабысуы жағынан келу дұрыс болар еді деген ой.

---

¹ «Есть все основания думать, что машинная культура особенно глубоко пустила корни именно у тех, кто наиболее просто воюет с ней...» (Проф. М. М. Рубинштейн. Основы трудовой школы. Иркутское отделение, Иркутск, 1920, стр. 53) (М. Жұмабаевтың ескертпесі).

1080

پیدا گو گیکا.

(بالائی تاربیاء قلاؤ جولدارى.)

М. ЖУМБАЛЕВ

ПЕДАГОГИКА.

9453

Издание 2-е

2-й выпуск

